

Barbara Hartleb-Kropidło
Uniwersytet Wrocławski
barbara.hartleb-kropidlo@uwr.edu.pl
ORCID: 0000-0001-7215-6061

AKKA LARENCA – KOBIEȚA POGRANICZA

Abstract

Acca Larentia – a woman of a liminal space

In this article we analyze various versions of the myth of Acca Larentia preserved in the works of ancient annalists, historians, poets, and writers. This mysterious figure, which appears in various creations in literature, plays the role of a caring nurse of Romulus and Remus, a heir of wealthy Tarutius or a beautiful and noble prostitute who leaves her property to the Roman people. She is also presented as the mother of twelve brothers, who after the death of one of them and his replacement by Romulus, founded the college of priests called the Arval Brothers. Despite such different and seemingly inconsistent versions of the myth, for ancient Romans, Acca Larentia remains a figure with a coherent and congruent image. This character combines elements of the original agrarian culture with elements of other myths, which create a figure manifesting many features merged during the long process of shaping her personality. All of them reflect the parts of history and identity of the Romans that remain important for them despite the essential changes in their circumstances and manner of living.

Keywords: Acca Larentia, Larentalia, Romulus, Remus, myth, historiography, Cato the Elder

Słowa kluczowe: Akka Larencja, Larentalia, Romulus, Remus, mit, historiografia, Katon Starszy

Początki Rzymu kojarzyły się jego mieszkańcom z opowieścią o wykarmieniu przez wilczycę porzuconych w lesie chłopców, Romulusa i Remusa¹. Rzeźba przedstawiająca te postaci, *Lupa Capitolina*, obecnie w Pałacu Konserwatorów Muzeum Kapitołińskiego (nr inw. MC1181), której datowanie jest niepewne², stała się symbolem początków miasta. Przedstawienie stojącej wilczycy z pyskiem zwróconym w stronę chłopców sięgających do jej sutków, z napisem ROMANO (= Romanorum), znajdujemy na rewersie monety datowanej na lata 269–266 p.n.e. Ta anonimowa srebrna didrachma rzymsko-kampańska zawiera na awersie głowę Herkulesa z włosami przepasanymi wstążką oraz atrybutami herosa: maczugą i lwią skórą³. Wykorzystanie na monecie obu wizerunków,

---

¹ Istnienie dwóch sprzecznych czy wykluczających się opowieści o początkach Rzymu – o przybyciu Eneasza oraz o Romulusie i Remusie – była nawet wielokrotnie podejmowana przez uczonych i jest ciągle tematem ich zainteresowań, CORNELL 1975, tam także wybrana literatura. Pochodzenie legendy o Romulusie i Remusie jest przedmiotem częstej, intensywnej debaty od początku XIX w.; *vide* CLASSEN 1963.

² Głosy uczonych są podzielone. C. Dulière (DULIÈRE 1979:21–43), uważa, że jest to wytwór artysty z Etrurii, może nawet słynnego Wulki z Wejów bądź któregoś z jego uczniów, i datuje rzeźbę na pierwszą połowę V w. p.n.e. A. CARRUBA 2006 argumentuje pogląd, że wilczyca została wyrzeźbiona w średniowieczu. Spizowy posąg wilczycy wymienia wśród atrakcji rzymskich Mistrz Grzegorz, żyjący w XII lub XIII w.; *vide* MISTRZ GRZEGORZ 2012:65–66.

³ CRAWFORD 1991, opis: tom I:137, poz. 20.1; zdjęcie: tom II: Plates I, I. Rzymianie utworzyli własną mennicę w pobliżu świątyni Junony Monety na Kapitolu w roku 269 p.n.e., z której początkowo pochodziły srebrne didrachmy, a dopiero od 187 r. p.n.e. – denary (1 drachma = 10 asów miedzianych). Wcześniej zamawiali srebrne monety (didrachmy) w Kampanii, stąd nazywane są one rzymsko-kampańskimi.

które nie wymagały podpisu, dobitnie świadczy o czytelności i jednoznaczności przekazu⁴.

Wiedzy o posągu wilczycy dostarcza nam także świadectwo Liwiusza, który wspomina o tym, że w 296 r. p.n.e. Gnejusz i Kwintus Ogulniuszowie, pełniący wówczas urząd edylów kuralnych⁵, umieścili pod figurą zwierzęcia podobizny Romulusa i Remusa. Ta grupa postaci miała znajdować się nad brzegiem Tybru, u stóp wzgórza Cermalus, koło uważanego za bardzo stare drzewa figowego, *Ficus ruminalis*, gdzie wyrzucone przez rzekę bliźnięta, karmione przez wilczycę, odnalazł pasterz Faustulus⁶. Przekaz Liwiusza jest niejednoznaczny, można odnieść wrażenie, że podobizna wilczycy, która znajdowała się tam dawniej, została uzupełniona postaciami chłopców⁷.

Mit o Romulusie i Remusie, występujący w testimoniach literackich w różnych wersjach, jest datowany na koniec IV w. p.n.e. Dyskusja na jego temat koncentruje się głównie na trzech aspektach: czasie powstania mitu i jego wersji, na znaczeniu opowieści oraz na okolicznościach śmierci Romulusa.

---

⁴ Monety z wilczycą karmiącą dzieci na rewersie znamy także z czasów późniejszych, np. denar Domicjana datowany na lata 77–78 n.e. (CRAWFORD 1991:2,1; nr 961), antonianian Probusa, 276–282 r. (CRAWFORD 1991:5,2; nr 703).

⁵ Tytus Liwiusz (Titus Livius), historyk epoki augustowskiej, autor dzieła *Dzieje od założenia miasta Rzymu (Ab Urbe condita)*, korzystał z dorobku pisarskiego swoich poprzedników, chociaż dokładne źródła jego twórczości nie zostały jednoznacznie ustalone; *vide* LEWANDOWSKI 2007:180–184. *Liv.* 10.23.11–12: „Eodem anno Cn. et Q. Ogulnii aediles curules (...) ad ficum Ruminalem simulacra infantium conditorum urbis sub uberibus lupae posuerunt (...)”.

⁶ W innym miejscu *Dziejów* Liwiusz stwierdza, że legendarne drzewko figowe dotrwało do jego czasów (*Liv.* 1.4.5).

⁷ Dulière (DULIÈRE 1979) za symbol Rzymu uważa wilczycę, do której później dodano bliźnięta, uzupełniając legendę o grootę i *Ficus ruminalis*. O posągu Romulusa i wilczycy, znajdującym się na Kapitolu, który został uszkodzony w 65 r. p.n.e. przez uderzenie pioruna, wspomina Cyceron: (*Catil.* 3.19: „tactus etiam ille, qui hanc urbem condidit, Romulus, quem inauratum in Capitolio parvum atque lactantem uberibus lupinis inhiantem fuisse meministis” oraz *Div.* 1.20; 2.47) – HOLLEMAN 1987.

Większość uczonych⁸ skłania się ku twierdzeniu, że mit był znany na początku III w. p.n.e., inni wskazują jako datę jego powstania pierwszą ćwierć VI w. p.n.e.⁹ Wielowersyjność opowieści o Romulusie i Remusie łączy się niejednokrotnie z potrzebą połączenia jej z historią państwa rzymskiego i pochodzeniu instytucji politycznych. Jedni uczeni widzą sedno opowieści w istnieniu drużyn młodzieży (Bremmer), inni w indoeuropejskiej koncepcji braci bliźniąt (Dumézil, Lincoln) lub w przedstawieniu rzymskich realiów politycznych okresu republiki (Cornell, Wiseman). Sprawa śmierci Romulusa – zniknięcie bądź zabicie – apoteoza Romulusa w boga Kwiryna sięgać może do III w. p.n.e.¹⁰

Mit o dzieciństwie Romulusa i Remusa pozostaje w związku z mitem obecnym w krajach basenu Morza Śródziemnego o dziecku wychowanym przez zwierzę. Przykładem tego jest opowieść przytoczona przez Herodota (*Historiae* 1.108–130) o dzieciństwie Cyrusa Wielkiego, syna Mandane¹¹, porzuconego na pustkowiu na rozkaz jej ojca, który przestraszył się przepowiedni o utracie przez niego władzy. Z powodu

---

⁸ CORNELL 1975:1–32. Uczeni zauważają także podobieństwa mitu o Romulusie i Remusie do mitów obecnych w kulturze indoeuropejskiej, interpretując je także jako obraz przejścia społeczeństw od dwuwładzy społeczności przedmiejskiej do miejskiej monarchii – CALVETTI 2002.

⁹ BREMMER, HORSFALL 1987:24–25. Streszczenie i podsumowanie dyskusji: POU CET 1985; DUMÉZIL 1974; SCHILLING 1979:103–108.

¹⁰ O apoteozie Romulusa, który ubóstwiony przybrał imię Kwirynusa, wspomina Owidiusz w *Kalendarzu poetyckim* (*Fast.* 475–512). Poeta mówi także o dedykowaniu mu świątyni na Kwirynale, która zdaniem Liwiusza (10.46) miała być poświęcona przez konsula Lucjusza Papiirusza Kursora w 293 r. p.n.e.; *vide* ZIOLKOWSKI 1992:139–144. Romulus nigdy nie odbierał boskiego kultu; *vide* KACZOR 2012:136–143.

¹¹ Podanie Herodota o pochodzeniu Cyrusa jest najstarszą znaną nam relacją. Żyjący w V w. p.n.e. historyk z Halikarnasu wspomina, że istnieją trzy inne wersje na ten temat, których jednak nie prezentuje w swoim dziele. Nic zresztą dziwnego, że tak wiele opowieści dotyczących słynnego króla perskiego krążyło nawet około stu lat po jej śmierci. Być może o wyborze wersji przez Herodota zdecydowała występująca w niej przepowiednia. Według greckiego pisarza Mandane była córką króla Medów Astiagesa oraz lidyjskiej księżniczki Arienis. Na temat różnych wersji pochodzenia Cyrusa *vide* MITCHELL 2023:50–64.

nieposłuszeństwa niewolników mających wykonać to zadanie dziecko trafiło do domu pasterza Mitradatesa, którego żona właśnie urodziła martwe dziecko. Imię tej kobiety podane jest przez greckiego historyka w dwóch językach: helleńskim – Kyno – oraz medyjskim – Spako, wraz z informacją, że w obu językach oznacza ono sukę¹².

Dalsze losy chłopca, który po latach spędzonych wśród pasterzy zdobywa należny mu tron, także przypominają dzieje Romulusa i Remusa. Istotną różnicą jest tu fakt, że w rzymskiej opowieści mamy do czynienia z bliźniętami, z których władzę może uzyskać tylko jeden z braci, stąd konieczność pozostawienia przy życiu tylko jednego z nich. Powody innowacji polegającej na wprowadzeniu drugiego brata są różnie tłumaczone przez współczesnych uczonych. Jedna z propozycji opiera się na przekonaniu, że w obrazie Akki zdolnej do wykarmienia dwójki dzieci otrzymujemy informację o bogatym w zasoby żywniowe terenie Italii. Inna interpretacja sensu istnienia bliźnięt nawiązuje do wydarzeń politycznych z przełomu IV i III w. p.n.e., kiedy doszło do usankcjonowania podziału władzy sprawowanej przez konsulów pomiędzy patrycjuszy (ich miałyby symbolizować Romulus) i plebejuszy (Remus). Widocznym i symbolicznym znakiem tego faktu miało być umieszczenie brązowych posągów Romulusa i Remusa pod rzeźbą wilczycy znajdującej się u stóp Palatynu w 296 r. p.n.e.¹³

W opowieści o Romulusie i Remusie, a dokładniej o odnalezieniu i dzieciństwie chłopców, szczególną rolę odgrywają dwie (żeńskie) postaci: wilczyca i Akka Larencja, przybrana matka. Wokół tej drugiej powstało wiele różnych opowieści, niekiedy zaskakujących i, być może pozornie, niedających się ze sobą pogodzić.

---

¹² Na temat rzeczownika „Spako” *vide* WITCZAK 2023:100n.

¹³ Koncepcję tę przedstawił i rozwinął Timothy P. Wiseman (WISEMAN 1995:8–10).

Postać ta budziła duże zainteresowanie nawet w późnym antyku, czego przykładem jest rozmowa prowadzona w domu Wettiusza Agoriusza Pretekstata podczas świąt Saturnaliów, które dały tytuł słynnemu dziełu Makrobiusza¹⁴. Powstanie utworu datowanego na lata 383–384 n.e. poświadcza znakomitą znajomość wielu dzieł literatury łacińskiej oraz greckiej wśród uczestników spotkania¹⁵, którzy chętnie dzielą się swoimi spostrzeżeniami i prezentują swoją erudycję. Jednym z poruszonych wówczas tematów jest grudniowe święto Larentaliów oraz eponimiczna Akka Larencja. Być może rozmówcy mają przed oczyma kalendarz jak ten, który w początkach nowego tysiąclecia (około r. 6) umieszczono w centrum łatyńskiego miasta Praeneste¹⁶. Zawierał on nie tylko rejestr świąt, ale także odnoszące się do nich obszernie komentarze i objaśnienia autorstwa Marka Werriusza Flakkusa¹⁷, który korzystając prawdopodobnie z wzorów Kallimacha, *Aetia*, przedstawiał pochodzenie rzymskich świąt¹⁸.

¹⁴ *Saturnalia*. 1.10.10–18. O Makrobiuszu (Ambrosius Macrobius Theodosius, IV w.) *vide* CYTOWSKA, SZELEST 1992:593–594; VON ALBRECHT 1997:1485–1491; FANTHAM 2013:282–287; CAMERON 2011.

¹⁵ Uczestnicy spotkania to przedstawiciele warstwy senatorskiej, między innymi Kwintus Aureliusz Symmachus, Wiriusz Nikomach Flawiusz, a także gramatyk Serwiusz.

¹⁶ *Fasti Praenestini*, datowane na około 6 r. p.n.e., wyrze w marmurze, miały powierzchnię około 12 metrów kwadratowych. Zachowane fragmenty prezentują święta przede wszystkim ze stycznia, marca, kwietnia i grudnia; *vide* HERNANDEZ 2005; RÜPKE 2011:8–10.

¹⁷ Zapisy w *Fasti Praenestini* są niewątpliwie wynikiem antykwarycznych zainteresowań Werriusza, znanego nie tylko jako twórcy leksykonu *O znaczeniu wyrazów* (*De verborum significatu*), ale także z prac poświęconych kulturze etruskiej, ortografii oraz wiadomościom z innych dziedzin. Werriusz Flakkus był wykonawcą kalendarza oraz autorem zamieszczonych w nim objaśnień i komentarzy, nieraz w formie aitiów. Był także wieloletnim nauczycielem wnuków Augusta, Gajusza i Lucjusza (Suet. *Gram.* 17). *Fasti Praenestini* były źródłem wiedzy dla Owidiusza (*Fasti*) oraz Pliniusza (*Naturalis historia*); *vide* VON ALBRECHT 1997:878n.

¹⁸ Zachowany fragmentarycznie poemat greckiego poety (IV/III w. p.n.e.) był utworem o bogatej i wyrafinowanej kompozycji i należy podkreślić, że jego podobieństwo do kalendarza opracowanego przez Werriusza Flakkusa obejmowało nie formę, ale zamysł przedstawienia pochodzenia świąt.

Wspomniany kalendarz z Praeneste zawiera następujący wpis dotyczący Larentaliów znajdujący się pod datą 23 grudnia¹⁹:

La[r](entalia) n(efas) p(iaculum) [fer]iae Iovi Accae Larentin[ae Parentalia fiunt] / hanc alii Remi et Rom[uli nutricem alii] / meretricem Herculis scortum [fuisse dic]unt / Parentari ei publice quod p(opulum) R(omanum) he[redem fece]rit / magna pecuniae quam accepe[rat testame]nto / Tarutili amatoris sui.

Larentalia (...) mają miejsce Parentalia Akki Larencji. Jedni uważają ją za opiekunkę Remusa i Romulusa, inni mówią, że była ona prostytutką, kochanką Herkulesa. Uroczystość Parentaliów sprawowana jest publicznie, ponieważ ona uczyniła lud rzymski dziedzicem wielkiego majątku, który w testamencie otrzymała w spadku od swojego ukochanego, Tarutiliusza.

Z powyższego wpisu dowiadujemy się, że Akkę otaczano publicznym kultem nazwanym Parentaliami, w którego sprawowaniu brali udział kapłani (*pontifices*). Znane nam uroczystości Parentaliów obchodzono w Rzymie, w dniach między 13 i 21 lutego, kiedy to mieszkańcy miasta udawali się na groby swoich przodków, pozostawiając duchom zmarłych pożywienie w postaci namoczonego w winie chleba oraz fiołki²⁰. Publiczne uroczystości ku czci Akki świadczą o tym, że została uznana za szczególnie ważnego przodka Rzymian, a w imieniu każdego z nich, oficjalnie, uroczystości przy jej grobie sprawuje kapłan²¹. Czy była ona zatem uważana za człowieka, nie boginię,

¹⁹ Nie jest naszym celem szczegółowa analiza wpisu. Koncentrujemy się głównie na elementach związanych z mitami o Akce Larencji.

²⁰ Nasze wiadomości o Parentaliach, pochodzeniu święta oraz towarzyszących mu rytuałach pochodzą z *Kalendarza poetyckiego* Owidiusza (*Fast.* 2.533–570); *vide* KACZOR 2012:235–237; MICHELS 1990–1991.

²¹ O takich uroczystościach przy ołtarzu („ad aram”) Larencji na Wela-brum sprawowanych przez kapłanów ze względu na jej zasługi dla ludu rzymskiego mówi Cynceron (*ad Brut.* 1.15.8). Pragnął on jednocześnie, powołując się na ten wyjątkowy przykład, wprowadzić do kalendarza święto ku czci Decymusa Brutusa jako „zasłużonego dla wyzwolenia ojczyzny”.

ale tak ważnego, że została uhonorowana kultem podobnym do... herosów?

Warto wspomnieć o wizerunku Larencji zaprezentowanym przez Owidiusza w *Kalendarzu poetyckim*. Jest ona przede wszystkim (wraz z Faustulusem) troskliwą opiekunką Romulusa i Remusa, o wielkich tym samym zasługach dla Rzymian. Poeta zapowiada, że uczci ją, przedstawiając grudniowe Larentalia, niestety nie dotrzymał obietnicy (Ovid. *Fast.* 3.55–58).

Umieszczenie w kalendarzu dwóch wersji o tym, kim była Larencja, sygnalizuje, że mieszkańcy Praeneste nie mieli uporządkowanej wiedzy na jej temat. Dowodzi także, że istniały wówczas dwa odmienne przekazy na jej temat.

1. Akka – zastępcza matka Remusa i Romulusa,
2. Akka – prostytutka, kochanka Herkulesa, żona Tarucjusza, dobrodziejka narodu rzymskiego.

Obie wersje przedstawiają Larencję jako kobietę zasłużoną dla Rzymian – bądź to przez opiekę i wychowanie Romulusa, bądź przez ofiarowanie Rzymianom majątku²². Trzeba jednak zauważyć, że różnic między tymi dwiema wersjami nie można nazwać rozbieżnościami. To są dwie inne opowieści o dwóch różnych postaciach. Jak to możliwe, że funkcjonowały obok siebie? Żyjący w I/II w. n.e. Plutarch (*Rom.* 4–5) wyraża pogląd, że istniały dwie Larencje, pierwsza, opiekunka Romulusa i Remusa, żona Faustulusa, była prostytutką (*lupa*) i ku jej czci w kwietniu obchodzi się Larentalia, a ofiarę składa kapłan Marsa. Druga Larencja, kochanka Herkulesa, a później, za przyczyną boga, żona bogatego Tarrucjusza, która podarowała Rzymianom majątek otrzymany w spadku po mężu, zniknęła na Welabrum, w miejscu, w którym wcześniej została pochowana pierwsza Larencja. Wyjaśnienie Plutarcha, rejestrującego dwa znane mu podania, jest rozbudowaną kontynuacją wpisu w kalendarzu, zaznacza on jednak swój sceptycyzm wobec opowieści z *Fasti Praenestini* i wyjaśnia je nieco bardziej racjonalnie.

²² O roli Herkulesa mówimy w dalszej części.

Wróćmy teraz do spotkania w domu Wettiusza podczas Saturnaliów i rozmowy uczestników święta na temat Larencji²³. Pretekstem do zaprezentowania znanych opowieści na jej temat stało się święto Larentinaliów (taką oboczną wersję rzeczownika „Larentalia” przekazuje Makrobiusz), obchodzone w grudniu, sześć dni po Saturnaliach²⁴. Początek tej rozmowy, w którym pada sformułowanie: *miło jest tworzyć opowieści* (wymyślać historyjki – *quia fabulari libet*) wskazuje na żartobliwy lub nawet niepoważny ton rozmowy²⁵.

²³ Przekaz Makrobiusza (i postać Akki w świetle tego przekazu) został dokładnie przeanalizowany przez Idalię Kaczor (KACZOR 2009).

²⁴ W grudniu obchodzone następujące święta (MICHELIS 1990):

- uroczystości ku czci tajemniczej bogini Bona Dea, święto ruchome, odprawiane *pro populo* przez kobiety, w tym westalki,
- 5 grudnia: nony, święto Fauna, przejeżdżany obchodzi się łagodnie z gospodarstwem i inwentarzem (Hor. *Car.* 3.18),
- 11 grudnia: Agonalia, czwarta w roku uroczystość o tej nazwie (9 stycznia, 17 marca, 21 maja, każde pewnie dla innego boga) dla *Sol Indiges*,
- 15 grudnia: Consualia, także 21 sierpnia – związany z przechowywaniem zboża, zatem grudniowy może ze zbiorami i tłoczeniem oliwy,
- 17 grudnia: Saturnalia, poświęcone Saturnowi często utożsamianemu z Kronosem, ojcu Jowisza, kojarzonemu ze złotym wiekiem,
- 19 grudnia: Opalia poświęcone bogini Ops, identyfikowanej z ziemią uprawną; mitografowie nazywają ją żoną Saturna,
- 21 grudnia: Divalia (*Diva Angerona*), być może jeden z tych duchów, które trzeba obłaskawić, aby nie były szkodliwe dla człowieka (imię bogini kojarzono z *angere* – ‘krztusić się, dławić się’),
- 23 grudnia: Larentalia.

²⁵ Macr. 1.10.11–17:

„Decimo Kalendas feriae sunt Iovis quae appellantur Larentinalia: de quibus, quia fabulari libet, hae fere opiniones sunt. Ferunt enim regnante Anco aeditum Herculis per ferias otiantem deum tesseris provocasse ipso utriusque manum tuente, adiecta conditione, ut victus coena scortoque multaretur. Victore itaque Hercule illam Accam Larentiam, nobilissimum id temporis scortum, intra aedem inclusisse cum coena, eamque postero die distulisse rumorem, quod post concubitum dei accepisset munus, ne commodum primae occasionis, cum se domum reciperet, offerendae aspernaretur. Evenisse itaque, ut egressa templo mox a Carutio capto eius pulchritudine compellaretur: cuius voluntatem secuta adsumptaque nuptiis post obitum viri omnium bonorum eius facta compos, cum decederet, populum Romanum nuncupavit heredem. Et ideo ab Anco in Velabro loco celeberrimo urbis sepulta est, ac sollemne sacrificium eidem constitutum, quo dis Manibus eius per flaminem sacrificaretur, Iovique feriae consecratae, quod aestimaverunt antiqui animas

Makrobiusz, *Saturnalia* 1.10.11–17:

Dziesięć dni przed Kalendami styczniowymi przypada święto ku czci Jowisza, które nazywa się Larentinalia. Na jego temat, miło przecież tworzyć opowieści, takie są poglądy²⁶. Powiadają, że za panowania Ankusa strażnik świątyni Herkulesa, nudząc się podczas dni świątecznych, zaproponował bogu pojedynek w rzucaniu kostkami, a postawiwszy warunek, że przegrywający przygotuje dla zwycięzcy ucztę i sprowadzi nierządnicę, rzucił kostkami raz za siebie, raz za boga. Herkules wygrał i stróż sprowadził do świątyni najbardziej znaną w tym czasie nierządnicę i zamknął ją tam wraz z zastawioną ucztą. Ta następnego dnia rozgłosiła, że po nocy spędzonej z bogiem otrzymała radę, aby nie zmarnowała szansy, jaką otrzyma zaraz po wyjściu ze świątyni. I stało się tak, że tuż po wyjściu z budynku zaczepił ją, ujęty pięknnością kobiety, Karucjusz. Ona przystała na jego towarzystwo i została jego żoną, a po śmierci męża stała się właścicielką całego jego majątku, który, gdy umarła, przekazała w spadku narodowi rzymskiemu²⁷. Z tego powodu została pochowana przez Ankusa na Welabrum, w najbardziej uczęszczanym miejscu miasta. Ustanowiono dla niej coroczną uroczystość, podczas której pod przewodnictwem flamina składa się ofiarę jej Manom. Dni wolne są poświęcone także Jowiszowi, ponieważ starożytni wierzyli, że dusze są darowane (ludziom) przez Jowisza i po (ich) śmierci do niego wracają. Katon mówi, że Larencja, która wzbogaciła się trudniąc się prostytucją, po swojej śmierci przekazała narodowi rzymskiemu ziemię nazywane ager Turax, Semurius, Linitrius i Solinius, dlatego uhonorowano ją tak wspaniałym grobowcem i przyznano wyróżnienie w postaci corocznego parentatio. Macer w pierwszej

---

a Iove dari et rursus post mortem eidem reddi. Cato ait Larentiam meretricio quaestu locupletatam post excessum suum populo Romano agros Turacem Semurium Linitrium et Solinium reliquisse, et ideo sepulchri magnificentia et annuae parentationis honore dignatam. Macer Historiarum libro primo Faustuli coniugem Accam Larentiam Romuli et Remi nutricem fuisse confirmat. Hanc regnante Romulo Carutio cuidam Tusco diviti denuptam auctamque hereditate viri: quam post Romulo, quem educasset, reliquit: et ab eo parentalia diemque festum causa pietatis statutum”.

²⁶ Przekład: Barbara Hartleb-Kropidło.

²⁷ Przekład: KACZOR 2009:24, przyp. 16.

księdze Historii twierdzi, że Akka Larencja była żoną Faustulusa i karmicielką Romulusa i Remusa. Za panowania Romulusa poślubiła ona pewnego Karucjusza, bogatego człowieka z Etrurii, i wzbogaciła się dzięki spadkowi po mężu. Majątek przekazała później Romulusowi, którego wychowała. To on ustanowił (dla niej) *parentalia* i święto ze względu na szacunek (*pietas*), jakim obdarzył swoją zastępczą matkę, zasłużoną wobec niego samego i ojczyzny²⁸.

Różnorodność wersji na temat pochodzenia święta Larent(in)aliów zaprezentowana podczas rozmowy w domu Wettiusza pokazuje, że w świadomości Rzymian u schyłku starożytności funkcjonowało kilka wersji tej historii, z których dwie pochodzą od wskazanych autorów – Katona oraz Macera.

Pierwsza z nich, bezimienna i o nieokreślonej dacie utrwalenia, przedstawia Akkę jako prostytutkę z czasów króla Ankusa, która po nocy spędzonej z Herkulesem i poślubieniu wskazanego przez boga mężczyzny zostaje bogatą wdową przekazującą swój majątek narodowi rzymskiemu, za co została uhonorowana pogrzebem na Welabrum i uroczystościami dla jej Manów.

Druga relacja, Katona²⁹, przedstawia Akkę jako kobietę wzbogaconą dzięki prostytutce, która po śmierci przekazała ludowi rzymskiemu rozległe tereny rolnicze. Z tego powodu uczczono ją wspaniałym grobowcem oraz coroczną uroczystością ku czci zmarłych zwaną *parentatio*.

Wersja trzecia, Licyniusza Macera³⁰, przedstawia Larencję jako żonę Faustulusa, zastępczą matkę Romulusa i Remusa, która już za panowania swojego wychowanka poślubiła bogatego Etruska imieniem Karucjusz, który pozostawił jej wielki

---

²⁸ Przekład: Barbara Hartleb-Kropidło.

²⁹ Ma pochodzić z dzieła *Początki (Origines)*; vide CORNELL 2013 II:168, **F16 Cornell = F16 Peter.

³⁰ W pierwszej księdze swoich *Historii (Historiae)* vide CORNELL 2013 II:674, F2 Cornell = F1 Peter.

majątek. Romulus odziedziczył te bogactwa i ustanowił dla Akki Parentalia oraz dzień świąteczny.

Istnienie tak odmiennych wersji opowieści o Akce i przyczynach jej kultu³¹ skłania nas do zastanowienia się, które szczegóły związane z tą postacią mogły mieć szczególne znaczenie dla społeczeństwa rzymskiego i jakie były tego powody.

Wszystkie powyżej przytoczone opowieści łączy fakt podarowania (czy zostawienia w spadku – Macer określa to mianem *hereditas*) ludowi rzymskiemu rozległych terenów, zapewne użytkowych, czyli rolniczych. Miało wydarzyć się to w bardzo odległej przeszłości, za panowania pierwszego (czyli Romulusa – Macer) lub czwartego króla Rzymu (czyli Ankuśa – anonim). Katon nie precyzuje czasu życia Larencji, prawdopodobnie on także „umieszcza” ją w czasach królewskich.

Dar Larencji to tereny w pobliżu Rzymu, które powiększyły obszar państwa nad Tybrem. Weszły one w skład *ager publicus* i stały się własnością ludu rzymskiego, będąc wcześniej w rękach jakiegoś bogacza. Licyniusz Macer podaje nawet narodowość oraz imię męża Larencji: był on Etruskim o imieniu Karucjusz. To imię pada także w podaniu o Herkulesie³².

³¹ Wersji jest jeszcze więcej, np. Gelliusz w *Nocach attyckich* (Gell. NA. 7.7.8) przytacza relację prawnika z czasów Tyberiusza, Mazurysza Sabina, który, powołując się na nieokreślonych historyków, zanotował, że Akka Larencja była opiekunką Romulusa. Po śmierci jednego z jej dwunastu synów jego miejsce „uzupełnił” Romulus, nazywając ich braćmi polnymi. Dało to początek dwunastoosobowemu kolegium. Podobną myśl wyraża Pliniusz w *Historii naturalnej* (Plin. HN. 18.6).

³² Imię Carutius występuje także jako Tarutius bądź Tarrutius (Plut. Rom. 5.3). „Tarutius” natomiast jest autentycznym nazwiskiem rodowym (*nomen gentile*). Znany jest Lucius Tarutius Firmanus, rzymski filozof i astrolog, przyjaciel Warrona i Cycerona (Cic. Div. 2.98); vide FÜNDLING 2002. Niewykluczone, że jest to odbicie dawnych relacji między Rzymianami a Etruskami, którzy od połowy VII w. do początku V w. p.n.e. stanowili potęgę polityczną i gospodarczą. Zajmowali w tym czasie północ Italii oraz Italię Środkową, w tym Lacjum i Kampanię. Z czasem, w wyniku wojen (morskich z Grekami, z Celtami na północy oraz z Samnitami i Rzymianami), utracili część swojego terytorium na korzyść Rzymu. Ostatnim z dużych miast etruskich zajętych przez Rzym (264 r. p.n.e.) były Volsinii położone w odległości ok. 120 km na północny zachód od Wiecznego Miasta. Etruskowie, u których ziemia stanowiła własność prywatną, znani byli z wysokiego poziomu rolnictwa. Nie

Katon natomiast przekazuje nam nazwy terenów, które Akka podarowała mieszkańcom Rzymu: *ager Turax*, *Semurius*, *Linitrius* i *Solinius*. Niestety nazwy te niewiele nam mówią, ponieważ praktycznie nie spotykamy ich w tekstach innych autorów. *Ager Turax* bywa łączony z mityczną westalką Gają Taracją (*Gaia Taracia*) lub Gają Fufecją (*Gaia Fufetia*), która – tu pojawia się bliźniaczo podobna opowieść – przekazała swoją własność ziemską ludowi rzymskiemu³³. Obie kobiety, Akka i Gaja, zostały podobnie uczczone za swoją hojność, chociaż, co widać wyraźnie, znajdowały się na dwóch przeciwnych krańcach struktury społecznej. Podobieństwo brzmienia *Turax* i *Taracia* nie jest być może przypadkowe, a opowieść o Gai (gr. 'Ziemia') była objaśnieniem pochodzenia nazwy. Z drugim członem jej imienia koresponduje nazwa rzymskiej wiejskiej *tribus Teretina* (*Terentina*)³⁴, która wprawdzie została przywołana przez Cyncerona w mowie *W obronie Gnejusza Plancjusza* (Cic. *Planc.* 8.21), ale nie spotykamy jej u innych autorów, nie wiemy zatem więcej o położeniu tego obszaru³⁵.

Wymienione przez Katona tereny próbujemy bezskutecznie zidentyfikować, chociaż w wypowiedzi pisarza nie znajdujemy cienia wątpliwości dotyczących ich położenia. Makrobiusz, którego interesował mit dotyczący Larencji, a nie

---

zapominamy o ich osiągnięciach w zakresie rzemiosła, sztuki, wróżbiarstwa czy organizacji państwa, TORELLI 1997.

³³ Takie wiadomości zachowały się w *Nocach Attyckich* Gelliusza (Gell. *NA.* 7.7.4), gdzie ziemią podarowaną przez westalkę jest *Campus Tiberinus* utożsamiany z *Campus Martius*. O posągu honorującym Gaję Tarację czy Fufetię wspomina Pliniusz (Plin. *HN.* 34, 25). Być może (zgodnie z zapisem w kalendarzu *Fasti Antiaties Miores* pod datą 8 grudnia: *Tiberino/Gaiae*) znajdował się on na wyspie na Tybrze, gdzie miały miejsce coroczne uroczystości. Możliwe także, że w tym micie zawarty jest odblask prawdziwych wydarzeń, a mianowicie osuszenia części rozlewisk i powstania wyspy na Tybrze, które w przekazie Plutarcha (Plut. *Publ.* 8.4) powiązано z westalką o imieniu Tarkwinia; *vide* RICHARDSON 1992:180 s.v. *Gaia* oraz 68 s.v. *Campus Tiberinus*.

³⁴ *Tribus Tere(n)tina* została wydzielona w 299 r. p.n.e., TOYNBEE 1965:169; TAYLOR 2013:90, 335.

³⁵ Próbę zidentyfikowania *ager Solinius* podjął F. Coarelli; *vide* COARELLI 2018.

sprawy rolnicze, nie poświęcił temu problemowi uwagi. Czy dla Katona wymienione przez niego *agri* były konkretnymi miejscami czy jest to raczej wyraz jego przekonania, że w bardzo odległych czasach kojarzonych z Akką Larencją do terytorium Rzymu przyłączono obszary dawniej pozostające poza kontrolą państwa? W opinii Katona tereny darowane ludowi rzymskiemu to tereny przyłączone do państwa w drodze pokojowej. Być może w postaci opowieści utrwalili Rzymianie pamięć o ważnym momencie w historii, który wiązał się ze znaczącą zmianą własności ziemskiej i przemianami społecznymi z czasów niezbyt odległych, historycznych z punktu widzenia Katona³⁶.

Od V w. p.n.e. Rzym prowadził wiele działań politycznych i militarnych, które stopniowo powiększały tereny podlegające administracji państwa oraz zależności politycznej, ekonomicznej itp. Liczne podboje oraz działania dyplomatyczne doprowadziły do podbicia terenów zamieszkiwanych przez większe i mniejsze ludy Półwyspu Apenińskiego, takie jak Ekwowie, Wolskowie, Sabinowie, Samnici, Etruskowie i wiele innych. Na należących do nich wcześniej ziemiach zakładano kolonie służące między innymi jako bazy wojskowe, a skonfiskowane tereny przekazywano chłopskiej ludności, zaspokajając w ten sposób potrzeby rozrastającej się ludności rzymskiej oraz wynagradzając wodzów za udział w podbojach.

Los miast łatyńskich był różny, niektóre wcielano do Rzymu, niektórym przyznawano specjalne prawa (*ius Latinum*), z niektórymi zawierano sojusze (*foedus*), co doprowadziło do tego, że Italia przybrała postać federacji niewielkich państw i miast pozostających w ścisłej zależności od Rzymu. Niektóre z wydarzeń wojennych IV i III w. p.n.e. w opinii i propagandzie rzymskiej, państwowej bądź rodowej były przedstawiane jako reakcje na prośby sojuszników o pomoc czy zawarcie dobrowolnych sojuszy z państwami-miastami Italii.

---

³⁶ PIEGDON 2013:117-142.

Pierwszy ze znanych nam historyków rzymskich, Kwintus Fabiusz Piktora (ok. 254 – po 200 r. p.n.e.), pisząc, jak wiadomo, swoje dzieło historyczne po grecku, postawił sobie za cel między innymi ukazanie polityki rzymskiej jako defensywnej wobec ekspansji kartagińskiej. Przypisywane mu sformułowanie *bella iusta* miało określać wojny, które Rzym prowadził w interesie swoich sojuszników³⁷. Nawiązywał do tej koncepcji w swoim piarstwie historycznym także Katon, który twierdził, że Rzymianie prowadzili wojny w obronie własnej lub sprzymierzeńców, a wobec pokonanych kierowali się sprawiedliwością (*iustitia*) i umiarem (*modestia*)³⁸. Szczególnie istotne dla Katona były kwestie rolne i agrarne, w których przez wieki uchodził za autorytet³⁹. Ludność wiejska złożona z wolnych rolników gospodarujących na niewielkich działkach stanowiła podstawę armii rzymskiej jeszcze w III w. p.n.e. reprezentacja polityczna tej ludności była znaczącą siłą polityczną, co uwidaczniało się zwłaszcza podczas głosowań na zgromadzeniach tribusowych (w 241 r. p.n.e. na 35 *tribus* tylko cztery stanowiły *tribus* miejskie). Ziemia rolna stała się dobrem pożądanym zarówno przez biedniejsze, jak i bogatsze warstwy ludności rzymskiej.

Kiedy Gajusz Flaminusz Nepos jako trybun ludowy w 232 r. p.n.e. przeprowadził działania uważane za pierwszą reformę rolną, zyskał wielką popularność wśród drobnych rolników, co utorowało mu drogę do godności konsula (223 r. p.n.e.).

---

³⁷ LEWANDOWSKI 2007:33–36. Kwintus Fabiusz Piktora, zwłaszcza w części swojej pracy poświęconej najdawniejszej historii Rzymu (od założenia miasta do połowy V w. p.n.e.), był zależny od historiografii hellenistycznej. Możemy wskazać zapożyczenia od Dioklesa, Alkimosa i Timajosa w opowieści o założeniu Rzymu, historii bliźniąt oraz napięć podczas rządów królewskich, MEISTER 1990:146n.

³⁸ LEWANDOWSKI 2007:41–45.

³⁹ Jeden z fragmentów *Początków* Katona (*Origines*, Fr 5* Cornell, CORNELL 2013 II:156) przytacza Serwiusz w swoim komentarzu do *Eneidy* (*Ad Aen.* 11, 316). Gramatyk, posiłkując się wiadomościami zaczerpniętymi od Katona, koryguje w swoich objaśnieniach przekaz Donata, który wspomniane tereny umiejscowił w Kampanii: „Cato enim in Originibus dicit Troianos a Latino acepisse agrum, qui est inter Laurentum et castra Troiana”.

W grupie bogatszych obywateli i senatorów działalność ta wywołała kontrowersje i niechęć. Reforma, która została przyjęta na komicjach tribusowych, polegała na podziale ziem nazywanych *ager Gallicus*⁴⁰, leżących nad Adriatykiem, przejętych po pokonaniu Senonów (także Gallów i Celtów) w latach 284–283 p.n.e.⁴¹ Także Katon określa te ziemie mianem darowanych (*ager... datus est*). Katon, który w *Początkach* traktuje *populus Romanus* jako zbiorowy podmiot swojej narracji, stawia na pierwszym miejscu zdobycze agrarne, których nie chce nazywać zdobyczami, lecz woli określenie dary, spadek itp. Temu służy opowieść o kobiecie, która przekazuje je w spadku ludowi rzymskiemu.

Przyjrzyjmy się teraz Akce jako zastępczej matce Romulusa i Remusa, zaprezentowanej w wersji Gajusza Licyniusza Macera (Gaius Licinius Macer, zmarł w 66 r. p.n.e.). Ten

---

⁴⁰ O *ager Gallicus* mówi Katon w *Origines* (Fr 46 Cornell = Fr 43 Peter) Jego słowa przytacza Warron w dziele *O gospodarstwie wiejskim* (*Rust. 1.2.7*): „An non M. Cato scribit in libro Originum sic: »ager Gallicus Romanus vocatur, qui viritim cis Ariminum datus est ultra agrum Picentium. In eo agro aliquotfarium in singula iugera dena cullei vini fiunt?«”. Ziemia galicka (*ager Gallicus*) leżąca po tej stronie Ariminum i poza obszarem Picenum, która została przydzielona poszczególnym obywatelom, nazywana jest rzymską.

⁴¹ Liczne i często skuteczne działania militarne Rzymian w celu podboju Italii obserwujemy od początku V w. p.n.e. W 493 r. p.n.e. Rzym zawarł ze Związkiem Latyńskim sojusz wojskowy (*Foedus Cassianum*) w celu podbicia Ekwów i Wolsków. Na podbitych terenach zakładano kolonie rzymskie i latyńskie. Podbicie Wejów w 396 r. p.n.e. i skonfiskowanie ziem etruskich, przydzielonych rzymskim chłopom, doprowadziło do podwojenia terytoriów rzymskich. IV w. p.n.e. przyniósł spowolnienie ekspansji rzymskiej z powodu zagrożenia najazdami Gallów, niedługo jednak doszło do wojen z Samnitami, którzy zajęli żyzną Kampanię, a także ze Związkiem Latyńskim, który chciał uniezależnić się od silniejszego sojusznika, został jednak pokonany i zlikwidowany w 338 r. p.n.e. Wówczas część miast latyńskich została wchłonięta przez Rzym, część Latynów uzyskała prawa na mocy *ius Latinum* i została zmuszona do zawarcia sojuszu z Rzymem. W wyniku II (lata 327–304 p.n.e.) i III (298–290) wojny samnickiej terytoria rzymskie powiększyły się między innymi o żyzną Kampanię. Kolejne wojny z Wolskami, Sabinami, Ekwami prowadzone w III w. p.n.e., konflikt z grekami o Tarent oraz kapitulacja ostatniego niezależnego miasta etruskiego Volsinii w 264 r. p.n.e. zakończyły etap rzymskiej kolonizacji Italii; *vide* CARY, SCULLARD 1992:240, 396. JACZYŃSKA 1986.

pochodzący z rodziny plebejskiej historyk autor *Annales* w co najmniej 16 księgach, zachowanych fragmentarycznie, zaczynających się od założenia Rzymu, korzystał, według Liwiusza, z materiałów źródłowych, takich jak *Libri lintei*⁴². Jest pierwszym znanym nam pisarzem, który wymienia imię Akki Larencji jako żony Faustulusa i opiekunki bliźniąt⁴³. Historyk, pisząc o początkach państwa rzymskiego (*Liv.* 1.4), przytacza opowieść o dzieciach ocalonych przez wilczycę, odnalezionych przez Faustulusa i przekazanych żonie Larencji, czyni przy tym zastrzeżenie, że według niektórych Larencja była prostytutką, stąd jej przydomek *lupa*, i to stało się przyczyną powstania opowieści o tym niezwykłym zdarzeniu. Liwiusz uważa najdawniejsze dzieje Rzymu raczej za baśniowe niż historyczne⁴⁴, niekiedy próbuje przedstawić racjonalne wytłumaczenie mitycznych wydarzeń.

Licyniusz Macer nie był jednak pierwszym autorem, który przekazał opowieść o dzieciństwie Romulusa i Remusa.

---

⁴² LEWANDOWSKI 2007, 70–72. Liwiusz nie zarzuca Licyniuszowi Macerowi braku obiektywizmu, chociaż krytycznie odnosi się do annalisty dążącego do ukazania chwały własnego rodu (*Liv.* 7.9.5). Sceptyczny wobec stylu Macera jest także Ciceron (*Cic. Leg.* 1, 2, 7), chociaż nie podważa w swojej wypowiedzi wiarygodności historyka. Macer, którego cytował Makrobiusz, mógł być bezpośrednim źródłem *Starożytności boskich* Warrona (XV ks. *Antiquitates rerum divinarum*). Warron znał Akkę zarówno jako opiekunkę Romulusa i była heterę oraz jako przyjaciółkę Herkulesa; *vide* WALT 1997:159n.

⁴³ S. Walt (*vide* WALT 1997:213) na podstawie analizy zachowanych fragmentów Macera stwierdza, że opowieść tę można zrekonstruować następująco: Amulius wstąpił na tron albański. Zgwałcił Reę Sylwii, która następnie urodziła bliźnięta. Amulius domagał się przekazania mu noworodków, ale Numitor wydał mu inne dzieci, a dzieci Rei Sylwii, swoje wnuki, przekazał pasterzowi Faustulusowi. Żona Faustulusa, Akka Larencja, była prostytutką, wychowywała niemowlęta. Gdy chłopcy dorośli, Numitor pod jakimś pretekstem zwabił ich do Alby. Gdy zabili Amuliusza, Numitor odzyskał tron. Bliźniacy wyruszyli z Alby, aby założyć nowe miasto. Po zasięgnięciu auspicjów, gdy budowano miasto, Faustulus i Remus zginęli w wyniku sporu. Romulus został królem nowego miasta. Akka wyszła za mąż za bogatego Etruska Tarutiusza i uczyniła Romulusa spadkobiercą fortuny.

⁴⁴ Wspomina o tym w prologu do swego dzieła (*Liv. Praef.* 6–8); *vide* MILES 1995:14–38, 138–148.

Początki państwa rzymskiego opisywali wcześniej, od końca III w., annaliści i historycy, których prace znamy z cytatów późniejszych autorów. Z dzieła historycznego żyjącego w I w. p.n.e. Dionizjusza z Halikarnasu zatytułowanego *Starożytność rzymska* (Dion. Hal. *Ant. Rom.* 1.79.4–11) znamy najdawniejsze relacje wspomnianego wyżej Kwintusa Fabiusza Piktora oraz Lucjusza Cyncjusza Alimentusa⁴⁵, Waleriusza Antiasa⁴⁶ i innych. Ich zbiorczy charakter nie pozwala zidentyfikować podawanych przez każdego z nich treści.

Wydaje się zatem, że zacytowane przez historyka źródła podają tożsamą wersję (nie mamy na myśli wszystkich szczegółów, tylko to, co jest istotne dla przekazu): niewolnicy Amuliusza na jego rozkaz zanoszą (schodząc z Palatynu) kosz z dziećmi nad Tyber i pozostawiają go nad brzegiem rzeki. Gdy kołysany wodami rzeki kosz uderza o skałę, chłopcy wypadają na brzeg. (Teren ten określony jest jako bagnisty i nie zawsze dostępny z powodu zmiany poziomu rzeki.). Do leżących w błocie maluchów podchodzi wilczyca, niedawno oszczeniona, która karmi je swoim mlekiem, czyści z błota i pielęgnuje. Zwierzę opiekujące się dziećmi dostrzegł jeden z pasterzy i zdziwiony tym widokiem zwołał pozostałych. Próbowali oni odstraszyć wilczycę, ta jednak nie bała się ich, ale po chwili odeszła i zniknęła w gaju, prawdopodobnie należącym do boga Pana, miał w nim bowiem znajdować się także jego ołtarz i źródło.

W tym miejscu narracji Dionizjusz czyni dygresję dotyczącą teraźniejszości, stwierdzając, że w jego czasach jest tam tylko jaskinia, z której wypływa strumień. Mieści się ona naprzeciw Palatynu, przy drodze prowadzącej do cyrku, a w pobliżu znajduje się starożytna rzeźba upamiętniająca

---

⁴⁵ Lucjusz Cyncjusz Alimentus (Lucius Cincius Alimentus), żyjący na przełomie III i II w. p.n.e., autor dzieła historycznego w języku greckim o nieznanym tytule; *vide* LEWANDOWSKI 2007:36.

⁴⁶ Waleriusz Antias (Valerius Antias), żyjący na przełomie II i I w. p.n.e., autor dzieła historycznego, prawdopodobnie zatytułowanego *Annales* (bądź *Historiae*); *vide* LEWANDOWSKI 2007:68–70.

to wydarzenie – wilczyca karmiąca chłopców. Mieli tu osiedlić się Arkadyjczycy z Ewandrem, dlatego było to ich święte miejsce⁴⁷.

Po oddaleniu się wilczycy zgromadzeni pasterze uznali, że dzieci zostały ocalone z woli boga (pewnie dlatego, że ich przeżycie w takich warunkach wydawało się niewiarygodne), dlatego należy je zabrać i wychować. Faustulus, który znalazł porzucone dzieci, wziął je do siebie. Po powrocie do domu zastał smutną kobietę, ponieważ urodzone przez nią dziecko nie żyło. Wspólnie wychowywali chłopców, którym Faustulus nadał imiona Romulus i Remus.

Chłopcy żyli jak pasterze, z dala od ludzi oraz swojego domu, budując sobie w górach tymczasowe chaty z patyków i trzciny. Od innych pasterzy i opiekunów trzód odróżniali się majestatyczną prezencją oraz wzniosłym umysłem, co, według Dionizjusza, było charakterystyczne dla ludzi królewskiego i boskiego pochodzenia.

Zatem z jednej strony cechowało ich zachowanie wynikające z pasterskiego trybu życia uwarunkowane przez otoczenie, z drugiej natomiast cechy wrodzone, związane z ich charakterem i wyglądem, wynikającymi z ich biologicznego pochodzenia. Te dwa kontrastujące ze sobą uwarunkowania doprowadziły do ukształtowania się Romulusa i Remusa jako prawowitych następców tronu i zdolnych do odzyskania władzy w Albie oraz założenia nowego miasta.

Postać Akki w tej opowieści jest postacią kluczową dla przeżycia oraz wychowania chłopców – to do niej pasterz Faustulus przynosi dzieci. Miejsce oraz tryb ich życia służą ukształtowaniu charakterów braci. Mieszkają poza dużym skupiskiem ludzkim, poza miastem, z dala od cywilizacji. Faustulus-pasterz jest symbolem życia surowego, pracowitego, bliskiego naturze w jej niemal dzikiej postaci. Jego obowiązkiem jest pilnowanie

---

⁴⁷ Dalszy przekaz źródeł Dionizjusza, oprócz opowieści o losie dzieci, jest także charakterystyką Faustulusa.

zwierząt hodowlanych i ochrona ich przed zagrożeniami ze strony dzikich zwierząt, zwłaszcza wilków. Wilk pojawia się w opowieści, ale jako swoje przeciwieństwo. W nadzwyczajny sposób nie stanowi zagrożenia, lecz przynosi ratunek i opiekę. Jego specjalna misja ma być uwiarygodniona faktem, że wilczyca nie boi się ludzi, a odchodząc, udaje się do gaju należącego do Pana, boga kojarzonego z dziką przyrodą i lasami. Prawdopodobnie pasterz jest jednym z niewielu ludzi, którzy bez większych obaw zapuszczają się w dzikie, gęsto zalesione i niebezpieczne tereny, do królestwa wilków i Pana.

Relacja Dionizjusza, podobnie jak podania autorów, które historyk przytacza, koncentruje się na losach chłopców, natomiast o Akce... nie wspomina, a dokładniej nie wymienia jej z imienia, nazwana jest kobietą (*gyne*) Faustulusa. Trzeba tu zaznaczyć, że pierwszym świadectwem nazwania karmicielki bliźniąt Akką Larencją spotykamy u Licyniusza Macera. Być może nazwanie jej kobietą, a nie żoną wynika z faktu, że czasy tak odległe uchodziły za nieznaną jeszcze instytucję małżeństwa, charakterystycznej dla społeczeństw o wyższym stopniu cywilizacji, lub, co nie mniej prawdopodobne, podkreślenie, że Akka i Faustulus żyli poza tą cywilizacją. Jej funkcja jako karmicielki jest jednak bardzo ważna – chłopcy zastąpili jej zmarłe dziecko, które „musiało” umrzeć, aby ona mogła karmić dzieci piersią. Karmienie piersią odgrywa tu szczególną rolę. Chłopcy nasiakają cechami swoich karmielek: dzikiej wilczycy oraz kobiety żyjącej w środowisku pasterskim. W ten sposób wychowanie chłopców przechodzi w kolejny etap, jest już oddzielone od świata zwierzęcego, którego symbolem była wilczyca, ale jest jeszcze dalekie od cywilizacji, którego symbolem jest miasto i jego instytucje. Nie byli już związani z Albą Longą, natomiast Rzym jeszcze nie istniał.

Postać Akki, zastępczej matki chłopców zamieszkującej na terenach dzikich, leśnych, niezurbanizowanych, wydawała się odpowiednia do „wytłumaczenia” nierealistycznego zwierzęcego epizodu z życia bliźniaków. Interpretowano bowiem, że ich

pierwsza opiekunka, wilczyca, *lupa*, była tylko baśniową opowieścią służącą przedstawieniu Akki, którą uznano za kobietę trudniącą się wcześniej prostytutką. Takie zestawienie, wilczyca – Akka, było możliwe dzięki przenośnemu znaczeniu rzeczownika *lupa*, który oznaczał zarówno wilczycę, jak i kobietę lekkich obyczajów. Potwierdzenie takiego metaforycznego użycia rzeczownika *lupa* spotykamy w literaturze łacińskiej dość wcześnie (przełom III i II w. p.n.e.), w komedii Plauta, której tytuł dał jeden z jej bohaterów, niewolnik Epidikus (*Epid.* 403)⁴⁸. Trzeba jednak zaznaczyć, że wilczyca jako opiekunka chłopców jest pozbawiona dzikości i krwiożerczości, wykazuje się wielką delikatnością i troskliwością, kiedy pielęgnuje i karmi dzieci.

Być może już w dziele Waleriusza Antiasa nie było wilczycy, tylko kobieta nazywana *lupa*⁴⁹, z pewnością natomiast u Licyniusza Macera dzieci zostały bezpośrednio przekazane od Numitora do Faustulusa. Ta zmiana, uznawana za efekt racjonalizacji mitu, niesie ze sobą także inną konsekwencję – bóg Mars nie jest ojcem chłopców (jest nim prawdopodobnie Amuliusz). Racjonalizująca zmiana usuwająca wilczycę jako opiekunkę noworodków eliminuje także Marsa jako ojca i boga, który w sposób nadzwyczajny dba o swoje potomstwo⁵⁰. Przekształcona w ten sposób opowieść traci wiele ze swojego charakteru, w którym szczególnie istotny był czynnik nadprzyrodzonej

---

⁴⁸ To dawne testimonium literackie nie pozwala nam ustalić, od kiedy wyraz ten jest używany na określenie prostytutki. Trzeba przy tym zaznaczyć, że rzeczownik *lupa* oznacza tanią prostytutkę (miał za zadanie podkreślać jej chciwość), natomiast znane kobiety lekkich obyczajów, takie jak Delia, Cyntia, Korynna, nie były nim określane.

⁴⁹ O takiej wersji Waleriusza Antiasa zaświadcza anonimowy autor *Początków narodu rzymskiego* (*Origo gentis Romanae*, KOŁOCZEK 2016:67n.): „Waleriusz przekazuje z kolei, że Amuliusz oddał chłopców urodzonych przez Reę Sylwię niewolnikowi Faustulusowi, żeby ich zabił, lecz ten, uproszony przez Numitora, żeby nie odbierał im życia, oddał ich na wychowanie swojej przyjaciółce Akce Laurencji. Kobiety tę nazywano suką (*lupa*), ponieważ zwykła oddawać swoje ciało za pieniądze”.

⁵⁰ Występowanie Marsa w twórczości pierwszych autorów łacińskich jest bardzo wątpliwe; *vide* MOSOLKIN 2020.

interwencji, i staje się niemal zwykłą opowieścią o ludziach, pozbawioną nadzwyczajności i wzniosłości. Pierwsi autorzy dziejów Rzymu z braku materiałów historycznych oraz głębokiego zakorzenienia podań o pradziejach Lacjum i Rzymu eksploatowali głównie mity funkcjonujące na terenie Italii. Konieczność dostosowania ich do wymogów odbiorcy, który oczekiwał rzeczywistych wydarzeń, czyli takich, które w jego przekonaniu mogły się wydarzyć, doprowadziła do rugowania z podań elementów nadzwyczajnych i boskiej interwencji.

Odmierna postać Akki Larencji w przekazach starożytnych wywołała dyskusję nowożytnych uczonych i próby ustalenia chronologii powstawania opowieści na jej temat.

Według jednej z koncepcji, zaprezentowanej przez Mommsena, kontynuowanej przez Mastrocinque i Coarellego⁵¹, Akka jako towarzyszka Faustulusa i opiekunka Romulusa i Remusa jest tworem późniejszym niż Akka związana z Herkulesem. Z poglądem tym polemizuje Andrea Carandini, który wyróżnia i proponuje cztery warstwy mitu korespondujące z innymi mitami i postaciami⁵²:

1. Akka przedmiejska, odpowiednik aborygeńskiej księżniczki o nieznanym imieniu, matki Modiusa Fabidiusa spłodzonego z Kwiryna (Marsa). Modius Fabidius był to, według Dionizjusza z Halikarnasu, który powołuje się na Warrona (Dion. Hal. Rom. ant. 2.48), dzielny i wojowniczy młodzieniec, założyciel miasta Kures (łac. *Cures*).

2. Akka protomiejska – zarządzała ziemiami ludności etruskiej wchodzącej (później?) w skład *tribus Luceres*.

---

⁵¹ MOMMSEN 1879; MASTROCINQUE 1993:32–33; COARELLI 1997.

⁵² W warstwach mitów o Akce możemy także wskazać, według A. Carandiniego (CARANDINI 2006:329–339), czasy, do których się one odnoszą od epoki brązu – tu sytuuje się opowieść o księżniczce, także nadającej ziemię – aż do czasów historycznych. Koncepcje ustalające powstawanie kolejnych warstw mitu warte są rozwijania w oparciu o posiadany przez nas materiał mitologiczny, jednak ze względu na jego szczupłość oraz wybiórczość wnioski niejednokrotnie bywają kruche i niepewne. Ścierają się tu różne argumenty, a brak dowodów utrudnia jednoznaczne rozstrzygnięcia, stwarza jednak kolejne okazje do tworzenia hipotez.

3. Akka miejska – odpowiednik Rei Sylwii związanej z Marsem oraz Larentii związanej z Faustulusem, odpowiednik Fauny jako wilczycy oraz Kaprotiny czy Ruminy⁵³ jako opiekunek seksualności, płodności i zdolności do karmienia potomstwa. Akka w tym wariantcie mitu rozdzielała ziemię zamieszkałą przez ludzi w czasach panowania Romulusa. Została pochowana na Welabrum, uczczona kultem Larentaliów, umieszczonym w kalendarzu na początku epoki królewskiej.

4. Akka miasta – „ukończona” (*citta in se*) jest kochanką (*lupa*) Herkulesa, hierogamiczną kapłanką w postaci Tanakwil⁵⁴, żoną Tarkwiniusza Starego, która doprowadziła męża do uzyskania władzy królewskiej i ziemi nazwanej *ager Solonius* (teren leżący w Lacjum, między Ostią, Ardeą i Lanuwium). Wydarzenia te mają miejsce w czasach między panowaniem Ankusa Marcjusza i pierwszego z Tarkwiniuszy. Pochowana podobnie jak poprzednia na Welabrum, czczona m.in. przez ród Juniuszy Brutusów.

Testimonium Katona zdaje się wykraczać poza wymienione wyżej warstwy: z jednej strony Akka Larencja trudniła się w przeszłości prostytutką, co sytuowałoby ją w warstwie czwartej, z drugiej strony brak tam boskiego elementu, rozdała także ziemię, ale już nie jako osoba powołana do tego w jakiś nadzwyczajny sposób.

Trzeba jednak zauważyć, że Katon, mówiąc o Akce, nie używa żadnego z elementów mitu, który odnosiłby się do

---

⁵³ Kaprotina (*Caprotina*), epitet Junony, czczonej przez wyzwolenice i niewolnice 7 lipca podczas świąt *Nonae Caprotinae*. Elementem uroczystości była pozorowana walka na kamienie i uderzanie gałązkami figowca, zapewne o znaczeniu apotropaicznym, a także użycie soku z figowca kojarzonego z mlekiem, odwołującego się do kobiecej płodności; KACZOR 2012:167–169; BREMMER, HORSFALL 1987:76n. Rumina to mało znana bogini rzymska, poświęcone jej drzewko figowe stało na *Forum Romanum* w pobliżu jej świątyni; Plut. *Rom.* 4; RADKE 1965:274. G. Wissowa (WISSOWA 1912:242), idąc za Warronem (*Rust.* 2.11.5), twierdzi, że pochodzi ono od *ruma*, ‘piers’, łącząc ją z ssaniem piersi.

⁵⁴ O Tanakwil, jej zdolnościach proroczych i znajomości wróżbiarstwa oraz ich skutkach politycznych: OGILVIE 1965:140–145; MARTIN 1985; COARELLI 1988:313–321.

nadprzyrodzonych cech czy boskiej interwencji. Jego wypowiedź sugeruje raczej, że dla niego Akka to kobieta, która zdobywszy własną pracą majątek, przekazała go (po przekształceniu w ziemię) ludowi rzymskiemu i za to otrzymała oficjalne uroczystości, jakimi czci się zmarłych. Niestety brak wzmianki o czasie tych wydarzeń. Czy Akka Katona jest tożsama z zastępczą matką Romulusa i Remusa? Brak jest danych, aby jednoznacznie odpowiedzieć na to pytanie, wydaje się jednak, że bohaterki z *Początków* Katona nic, poza imieniem, nie łączy z opiekunką Romulusa i Remusa, znaną z imienia z późniejszych przekazów. Pogląd Katona znany jedynie z relacji Makrobiusza ukierunkowanej na ukazanie różnych opowieści dotyczących Akki, wydaje się jednak, że gdyby Katon przedstawił różne ich wersje, to rozmówcy w domu Wettiusza Pretekstata chętnie by je wykorzystali w celu ożywienia i wzbogacenia wywodu.

Łatwo jednocześnie zauważyć, że wersja Katona wykazuje największe podobieństwo do anonimowej opowieści o żyjącej w czasach panowania Ankusa słynnej prostytutce, którą bóg Herkules otrzymał jako nagrodę, wygrawszy w kości ze strażnikiem świątyni, a następnie hojnie nagroził. Otrzymała bowiem przepowiednię, żeby związać się z pierwszym napotkanym mężczyzną. Posłuszna poleceniu odziedziczyła jego majątek i przekazała go pośmiertnie ludowi rzymskiemu. Z tego powodu pochowano ją na Welabrum i uczczono corocznym rytuałem⁵⁵. Wyrażna różnica polega głównie na usunięciu z przekazu wszystkich nadzwyczajnych postaci i okoliczności, podobnie jak to miało miejsce z usuwaniem niewygodnej wilczycy jako opiekunki chłopców.

Testimonium Katona jest interesujące także jako opowieść o zmianach. Po pierwsze Akka z kobiety trudniącej się prostytutką staje się kobietą zasługującą na szacunek ze względu

---

⁵⁵ Analiza tego urywka *Saturnaliów* wymaga rozważenia wielu aspektów opowieści, zarówno czasu, jak i miejsca wydarzeń oraz osobnych rozważań.

na swoją szlachetność, godną kobiety wolno urodzonej. Postać prostytutki z czasów Katona, jaką znamy z komedii Plauta i jaki z pewnością był znany z teatru także Katonowi, to kobieta chciwa i zachłanna, niedzieląca się swoim majątkiem. O takiej nienasyconej i podstępnej heterze mówi młodzieniec Lizyteles w komedii Plauta *Dzień trzech groszy* (*Trin.* 244–254⁵⁶), która korzysta z wielu wyszukanych i kosztownych usług w celu utrzymania dobrego wyglądu⁵⁷.

Katon, który w swojej twórczości wielokrotnie odwoływał się do autorów greckich (m.in. Tukidydesa, Demostenesa), znał także pisma Ksenofonta⁵⁸. Ten grecki autor tworzący na przełomie IV i III w. p.n.e. przedstawia we *Wspomnieniach o Sokratesie* (*Memorabilia* 3.11.4–5) postać hetery Teodoty, która dzięki hojności swoich klientów opływa w bogactwo i luksusy⁵⁹.

---

⁵⁶ Przekład: PRZYCHOCKI 1937 IV:397, w. 260–271.

„Daj mi to, ty mój miodeńku, jeżeli mnie kochasz,
Tak cię proszę!” A ten dudek: „Dobrze, moje oczko,
Masz i to, i jeszcze więcej, jeśli chcesz, dostaniesz!”
Teraz ona jego łupi: Zaraz więcej żąda.
I nie byłoby dość złego, gdyby jeszcze więcej
Nie wyciągła na wypitkę, wyżerkę i zbytki.
Więc mu daje noc nareszcie: Wali się na niego
Cała służba: Prasowaczka, perfumiarz, klejnociarz,
Pokojówki od wachlarzy, inne od sandałów,
Tu ta, co swej pani śpiewa, ta co skrzynki nosi,
Różni chłopcy do posyłek, czy do odpowiedzi,
Wszystko żre i mienie niszczy! Chcąc z nimi być dobrze,
Na psy schodzi ten nasz amant.

⁵⁷ Na nieustające żądania heter w komedii Plauta narzeka młodzieniec Di-niarchus w komedii zatytułowanej *Gbur* (*Truc.* 51–56). prostytutka nie zawsze mieszkała w domu stręczyciela, mogła być także samodzielna i mieszkać w posiadłości nieróżniącej się od innych (*Eun.* 382). O heterach w komedii nowej *vide* FANTHAM 1975; LEIGH 2004:17–23.

⁵⁸ O twórczości Katona *vide* LEWANDOWSKI 2007:41–45; CORNELL 2013 I:191–218.

⁵⁹ W czasach schyłku republiki i późniejszych częściej słyszymy o bogatych kurtyzanach, a odkrycia archeologiczne, m.in. z Pompejów, dokonane w domach należących do samodzielnych kurtyzan ukazały niejednokrotnie domy dobrze wyposażone, głównie w przedmioty związane z zajęciem właścicielki; *vide* BERG 2018.

Dla Katona zresztą Larencja to nie *meretrix*, ale ta, która zdobyła majątek *meretricio questu*⁶⁰. Trzeba tu bowiem zauważyć, że rzeczownik *meretrix* (PLEZIA 1959–1979 III:481), od *merere* – ‘kobieta trudniąca się nierządem, kobieta uliczna’; także zdrobnienie: *meretricula* – ma wydźwięk niemal neutralny w odróżnieniu od *scortum* (PLEZIA 1959–1979 IV:66): 1. Skóra, 2. meton. ladacznica, także zdrobnienie: *scortulum* i *scortillum* – tu tylko znaczenie drugie. Ewa Skwara zwraca uwagę na fakt, że słowa *scortum* używa Plaut, ale Terencjusz, posługujący się językiem eleganckim, już nie⁶¹. Także w opinii Jamesa Noela Adamsa słowo *meretrix* jest „łagodniejsze” niż *scortum*.

Katon, dystansując się od utożsamiania Akki z prostytutką, zwraca uwagę, że to zajęcie było źródłem jej bogactwa. Był to pewien etap w jej życiu i działalność, która pozwoliła jej na późniejszy, szlachetny czyn – przekazanie swojego majątku ziemskiego ludowi rzymskiemu. Katon nie dokonuje oceny moralnej pierwszego etapu życia kobiety. Nieważne, co robiła wcześniej Akka (ewentualnie: nawet jeśli wcześniej jej postępowanie nie było godne naśladowania), przekazanie posiadłości ludowi rzymskiemu czyni ją osobą godną najwyższego uznania i zaszczytu, jaki został jej przyznany pośmiertnie – *parentatio*. Darowizna w postaci życiodajnych pól uprawnych czyni ją kimś w rodzaju matki-karmicielki wszystkich Rzymian. Relacja Katona poświadcza także, że Akka weszła w posiadanie tych dóbr legalnie, dzięki własnej pracy (sformułowanie „pracowitości” pociągnęłoby za sobą niekorzystny raczej wydźwięk). Inna sprawa, że prostytutka z reguły nie zapewniała dużych dochodów, a fakt, że Akce udało się zyskać tak wiele, świadczy o jej wyjątkowości. W tym drobnym aspekcie dostrzec można podobieństwo Akki Katona do Akki przyprowadzonej do Herkulesa.

---

⁶⁰ ADAMS 1983.

⁶¹ SKWARA 2010.

Prezentowane testimonium pokazuje także, że kobieta w dawnych (nieokreślonych) czasach mogła pracować i zarabiać, mogła samodzielnie podejmować decyzje związane ze swoim majątkiem: nabyć za własne pieniądze ziemię i przekazać ją w spadku zgodnie ze swoją wolą. Oznacza to, że mogła, podobnie jak w późniejszym Rzymie westalki, sporządzić testament i rozporządzać majątkiem bez męskiego opiekuna. Nie była niewolnicą ani kobietą od kogokolwiek zależną. W tekście Katona nie ma żadnej wzmianki o jej mężu, pasterzu Faustulusie bądź bogatym Karucjuszu, ani o sprawowaniu przez nią opieki nad Romulusem i Remusem. Jedyne, co przybliża ją do mitu o dzieciństwie bliźniąt, to próby tłumaczenia wychowania dzieci przez wilczycę, którą uważano nie za zwierzę, lecz za prostytutkę (*lupa*), chociaż Akka nie jest tu tak nazwana.

Próby ustalenia, kim była Akka Larencja, podejmowano także przy użyciu metod językoznawczych, odwołując się do etymologii. Jej imię, składające się z dwóch członów, pozwala wnikać nieco w naturę postaci.

Pierwszy człon imienia, *Acca*, nie nastęrcza problemów – dobrze udokumentowane jest jego indoeuropejskie pochodzenie oraz występowanie w różnych językach na określenie matki⁶².

Imię Akka nie jest popularne, spotykamy je w *Eneidzie* Wergiliusza⁶³, gdzie Akka jest wojowniczką z Italii, powierniczką i „siostrą” Kamilli, wojowniczki z plemienia Wolsków, która jako sojuszniczka Turnusa bierze udział w walce z oddziałami Eneasza i ginie z ręki jego sprzymierzeńca, Arrunsa. Jej podobieństwo do Larencji może wiązać się z faktem, że jako dziecko wychowywana była w lesie, wśród dzikich zwierząt i pasterzy, przez ukrywającego się ojca Metabusa (władcę Wolsków,

---

⁶² *Thesaurus linguae Latinae*, vol. I, szp. 250–251, s.v. *Acc-*; WALDE, HOFMANN 1938 I:5.

⁶³ *Vide Verg. Aen.* 11.532–867. Pojawia się ono także w *Opowieści o wojnie punickiej* Syliusza Italika (*Sil. Pun.* 9.117: „*cara parens Acca*”) – tam Akka jest matką Solimusa, uczestnika wojny z Hannibalem.

który musiał uciekać z powodu oskarżeń o niesprawiedliwe rządy), a jej pokarmem było mleko klaczy⁶⁴.

Natomiast pewnych trudności nastęrcza ustalenie etymologii rzeczownika *Larentia*. Łączy się go z nazwą *Lares*, oznaczającym Lary, który zawiera indoeuropejski rdzeń **las-*: 'być łakomym, łapczywym, łasym'⁶⁵. Przypuszcza się, że Lary sprzyjały ludziom w zapewnieniu sobie potrzebnych produktów żywnościowych i chętnie przyjmowały złożone z nich ofiary. Katon nie odwołuje się w tym fragmencie do związku Larencji z Larami, nawet jeśli podzieliłby przypuszczenia współczesnych uczonych⁶⁶. W świetle jego testimonium skojarzenie Akki z polami oraz ich żyznością wydaje się zasadne, warto jednak zwrócić uwagę na odmienną propozycję Gerarda Radkego⁶⁷. Badacz ten zauważa, że rzeczownik *Larentia* może być spokrewniony z greckimi wyrazami takimi jak *χλόη*: 'młoda, zieleń, młoda trawa, młode ziarno' i *χλωρός*: 'jasnozielony, bladzielony, zielonożółty, żółtawy, blady', także: 'świeży, żywy'. Z tego samego źródłosłowu pochodzi łac. *helus* – (*h*)*olus*, *-eris* n: 'jarzyna, warzywo, zielenina'; 'kapusta'⁶⁸.

To skojarzenie Larencji z pojawianiem się „zielonego” – młodej roślinności lub oczekiwania na nią – wydaje się zbieżne z czasem Larentaliów, które wypadały w czasie przesilenia zimowego.

W świecie greckim Chloe jest przydomkiem bogini Demeter, bogini ziemi uprawnej i przede wszystkim zbóż. Druga część imienia bogini, *-meter*, oznacza matkę. Jest to zatem

⁶⁴ GRAF 1997.

⁶⁵ KACZOR 2012:221n.; CARNOY 1957:108; WALDE, HOFMANN 1938 I:762–764.

⁶⁶ Pokrewieństwo Larencji i Larów jest tematem wielu opracowań: TAYLOR 1925; BEARD 1989; SABBATUCCI 1958. Na istnienie podobnych imion w języku etruskim zwraca uwagę A. Carnoy (CARNOY 1956), co nie musi oznaczać, że rdzeń *lar-* w wyrazie *Larentia* jest pochodzenia etruskiego.

⁶⁷ RADKE 1972.

⁶⁸ PLEZIA 1959–1979 II:719 s.v. *holus*; WALDE, HOFMANN 1938 I:654 s.v. (*h*)*olus*; FRISK 1960 II:1104–1106.

bogini, która ma pod opieką uprawy i roślinność, a tym samym podtrzymuje życie ludzi i zwierząt.

Rzymskim odpowiednikiem greckiej Demeter jest Cereera, która miała swoją świątynię na Awentynie (wraz z Liberem i Liberą) już na początku w 493 r. p.n.e.⁶⁹ Jej obchodzone w kwietniu święto, Cerialia, także uchodzi za dawne.

Owidiusz (*Fasti* 5.20) łączy grecką nimfę Chloris z postacią Flory, życiodajnej siły kierującej kwitnieniem roślin. Laktancjusz (*Div. ins.* 1.20.1–10), pisząc między innymi o Akce, która w jego dziele jest prostytutką, opiekunką Romulusa i żoną Faustulusa, mówi, że nie była to jedyna kobieta lekkich obyczajów uhonorowana w Rzymie w szczególny sposób. Jako przykład wymienia Florę, która podobnie wzbogacona dzięki prostytucji przekazała majątek ludowi rzymskiemu. Z tego powodu czczono ją corocznym wystawianiem sztuk teatralnych podczas Floraliów, finansując przedstawienia z dochodu (procentu) uzyskiwanego od tej darowizny⁷⁰.

Badacze zauważają dwoistość charakteru Akki wynikającą z jej związku z ziemią i zwracają uwagę na jej cechy zarówno jako wielkiej matki (*magna parens*), płodnej i dającej życie, oraz jako bóstwa chtonicznego, przyjmującego zmarłych⁷¹.

Ustanowienie świąt w postaci *parentatio Accas Larentinas* i wpisanie ich do oficjalnego kalendarza umożliwiła także zmianę postrzegania Akki. Z jednej strony *parentatio* to uroczystość na cześć zmarłych, z drugiej strony poprzez oficjalne, bezprecedensowe upamiętnienie nadano jej specjalny status,

---

⁶⁹ KACZOR 2012:81–88.

⁷⁰ Laktancjusz (Lucius Caecilius Firmianus Lactantius) – żyjący na przełomie III i IV w. n.e. pisarz i apologeta chrześcijański, autor między innymi dzieła *Podstawy nauki Bożej (Divinae Institutiones)*, 7 ks. W pierwszej księdze przeprowadził krytykę politeizmu, wykazując, że pogańscy bogowie byli ludźmi dopiero po śmierci uznanymi za bogów; *vide* CYTOWSKA, SZELEST 1994:85–92.

⁷¹ *Vide* KRAPPE 1942:490–499; HOLLEMAN 1985.

który sprawił, że z czasem zaczęła być postrzegana jako bogini przede wszystkim o chtonicznym charakterze⁷².

Coroczne uroczystości jej poświęcone, które Katon nazywa *parentatio*, nazwane zostały także Larentaliami lub Larentinaiami. Więcej na ich temat mówi Warron, który w dziele *O języku łacińskim (De lingua Latina)* wymienia i omawia między innymi pochodzenie nazw rzymskich świąt. Od tego uczonego (*Ling.* 6.23–24) dowiadujemy się, że:

Larentiny (Larentinae), dzień, który niektórzy pisarze nazywają Larentaliami, zyskał swoją nazwę od Akki Larencji, którą nasi kapłani czczą publicznymi wypominkami (*parentant*) szóstego dnia [po Saturnaliach]. Od owych ofiar dzień ów nosi nazwę Parentaliów Akki Larencji (*Parentalia Accas Larentinas*).

Wspomniana ofiara odbywa się na Velabrum w miejscu, które przechodzi w Nową Drogę (in *Novam Viam*), jak mówią niektórzy przy grobie Akki, niedaleko stąd kapłani odprawiają bowiem [rytuały na cześć] duchów opiekuńczych (*diis Manibusque*⁷³) niewolników. Obydwa miejsca znajdowały się poza obszarem Starego Miasta, niedaleko od Małej Bramy Rzymskiej (*Porta Romanula*), o której mówiłem w poprzedniej księdze⁷⁴.

⁷² W 19 r. p.n.e. ustanowiono Augustalia. Upamiętnienie w kalendarzu Juliusza Cezara, który w Luperkalia 15 lutego 44 r. p.n.e. odmówił przyjęcia korony, postulował Antoniusz (Cic. *Phil.* 2:87), w jego ślady poszedł Cynceron, który, powołując się na precedens Akki, zaproponował wprowadzenie do kalendarza święta w dzień urodzin Brutusa, ponieważ w ten dzień, 21 kwietnia 43 r. p.n.e., dotarła do Rzymu wiadomość o wyniku bitwy pod Mutiną i śmierci Marka Juniusza Brutusa (Cic. *ad Brut.* 1.15.8).

⁷³ VARRO 1938:196: „*dis Manibus*”. *Manes (Manes)* to duchy zmarłych. Mogły, odpowiednio czczone, pełnić funkcję opiekuńczą wobec żyjących lub mogły być niebezpieczne, zwłaszcza dla tych, którzy skrzywdzili ich za życia; *vide* KACZOR 2012:231–237.

⁷⁴ „*Larentinae, quem diem quidam in scribendo Larentalia appellat, ab Acca Larentia nominatus, cui sacerdotes nostri publice parentant e sexto die, qui ab ea dicitur dies Parentalium Accas Larentinas. Hoc sacrificium fit in Velabro, qua in Novam Viam exiit, ut aiunt quidam ad sepulcrum Accae, ut quod ibi prope faciunt diis Manibus servilibus sacerdotes; qui uterque locus extra urbem antiquam fuit non longe a Porta Romanula, de qua in priore libro dixi*”.

Tekst Warrona zachowany głównie w jednym rękopisie (*Codex Laurentianus*, F z XI w.) zawiera niemało miejsc wątpliwych lub zepsutych. Dotyczy

Warron poświadcza istnienie oficjalnych uroczystości Parentaliów ku czci Akki Larencji, o których dowiedzieliśmy się już od Katona, podaje także ich nazwę: Larentiny lub Larentalia, 23 grudnia. Ten znawca religii i rytuałów schyłku republiki przekazuje nam także wiadomość, że Parentalia odprawiane przy grobach należały do poważnych obowiązków żywych wobec zmarłych (*Ling.* 6.13: „quibus ius ibi parentare”).

Uroczystości Parentaliów to święto przodków, ponieważ rzeczownik *parens* oznacza zarówno ‘matkę’, ‘ojca’, jak i ‘dziadka, pradziadka, krewnego’⁷⁵, natomiast w *pluralis* – ‘przodków’. Wiąże się z czasownikiem *parentare*, ‘składać ofiarę za zmarłych’, a także ‘przebłagać, pomścić’⁷⁶. Uroczystość tę dla duchów bliskich miał ustanowić król Numa, jak informuje nas Auzoniusz, który zauważa również, że należy czcić zmarłych zgodnie z wymogami rodzaju śmierci i pokrewieństwa⁷⁷. Uroczystości Parentaliów miały miejsce w dniach między 13 a 21 lutego, przy czym ostatni dzień, 21 lutego, nosił osobną nazwę – Feralia⁷⁸. Opisane w literaturze uroczystości

---

to także interesującego nas urywka, który w zależności od wydania przybiera różne brzmienie i co za tym idzie – znaczenie, na przykład „qui ab ea dicitur dies Parentalium Accas Larentinas” lub w wersji „qui atra dicitur dies ad locum dictum tarentum Accas Larentinas”. Szczegóły dotyczące kultu zawarte w tekście *O języku łacińskim* mogłyby rzucić więcej światła na postać Akki, jednak rozważania na temat przekazu Warrona i analizę poszczególnych wersji pozostawiamy na inną okazję; *vide* WARRON 2019:97n.; VETTER 1958.

⁷⁵ Przenośnie także wynalazcę i założyciela (Cic. *Att.* 9.10.3).

⁷⁶ Parentalia od *parens*, PLEZIA 1959–1979 IV:29–30.

⁷⁷ Auzoniusz (Decimus Magnus Ausonius) – poeta, gramatyk i retor żyjący w IV w. n.e. Był autorem wielu utworów poetyckich, w tym szczególnie cenionej *Mosella*, a także zbioru zatytułowanego *Parentalia* poprzedzonego dwiema przedmowami: prozatorską oraz ujętą w ramy wierszowe. Obejmuje on trzydzieści utworów poświęconych upamiętnieniu zmarłych przodków, krewnych oraz bliskich. O zbiorze szerzej pisze Joanna Stadler w: AUZONIUSZ 2017:38–41, autorka zamieszcza również przekład wszystkich utworów zbioru, s. 85–101; *vide etiam* CYTOWSKA, SZELEST 1992:505–507. KRYNICKA 2008; GOLIK-PRUS 2012; KRYNICKA 2014:58–122.

⁷⁸ Ovid. *Fast.* 2.533–570. Między innymi *pietas* jest powodem uczczenia Remusa przez Romulusa poprzez ustanowienie dla niego Remuriów (późniejszych Lemuriów, Ovid. *Fast.* 5.419–492). Poeta przypisuje Eneaszowi ustanowienie Parentaliów ze względu na swojego ojca, Anchizesa (Ovid.

Parentaliów często są przedstawione nie tylko jako uczczenie przodków, ale także noszą znamiona kultu. Widzimy to między innymi w opisie Owidiusza, gdzie duchom należy się *pietas* okazana przez żyjących, którzy pozostawiają w pobliżu grobów ofiary z pokarmów oraz fiołków, prosząc jednocześnie zmarłych o przychyłność w nadchodzącym roku⁷⁹.

Parentalia poświęcone Akce przypadają nie w lutym, lecz w grudniu. Być może przyczyną tego był charakter jej kultu związany z ziemią, siedzibą sił życiodajnych i krainą zmarłych. Takiego rodzaju kultom, chtoniczo-agrarnym, sprzyjało zakończenie roku: koniec prac polowych, oczekiwanie na nowy sezon rolniczy, przesilenie zimowe. Podobny charakter mają inne święta tego okresu, na przykład obchodzone 15 grudnia *Consualia* czy 19 grudnia *Opalia*⁸⁰. Zarówno czas uroczystości – przełom roku – jak i ich chtoniczny charakter – przechodzenie od śmierci do życia oraz od życia do śmierci – sytuuje Larencję na granicy pomiędzy dwiema sferami.

Akka, wzbogacona kobieta, która przekazała swoje ziemie ludowi rzymskiemu, co pozwala nam widzieć w niej życiodajną matkę Rzymian, została uczczona i upamiętniona poprzez publiczne *parentatio*. Trzeba zauważyć, że wpisanie do oficjalnego kalendarza święta upamiętniającego człowieka jest czymś wyjątkowym. Niestety nie dysponujemy szczegółami tych uroczystości⁸¹.

Fast. 2.543–546). W *Eneidzie* wielokrotnie wymienione są Many Anchizesa, otoczone nimbem świętości (Verg. *Aen.* 5.760–761: „Tumuloque sacerdos / ac lucus late sacer additur Anchiseo.”); *vide etiam* KING 2020:19n., 97; WAGENVOORT 1980:1–20.

⁷⁹ Luty jest miesiącem analogicznym do grudnia, kończy uroczystości roku liturgicznego.

⁸⁰ *Vide* KACZOR 2012:116–128.

⁸¹ W naszych rozważaniach pomijamy informacje zawarte w opracowaniu Warrona, ponieważ wymagają one głębszej analizy w zestawieniu z odmiennymi nieraz relacjami innych autorów. Zagadkowo brzmi wzmianka o składaniu ofiar Manom niewolników, zwłaszcza jeżeli miały to być kult oficjalny, trudno sobie bowiem wyobrazić, żeby Rzymianie czcili niewolników, nawet zmarłych. Trudno także dopatrzeć się związku między postacią Akki Larencji a niewolnikami. Jedynie bezpośrednie następstwo święta Larentaliów

Na uwagę zasługuje miejsce uroczystości, czyli Welabrum (*Velabrum*). Zgodnie z informacją Warrona mógł znajdować się tam grób Akki. Miejsce to łączyło Rynek (*Forum*) z Targiem Bydłęcym (*Forum Boarium*). Ten leżący w zakolu Tybru, u stóp Palatynu⁸², teren, dawniej bagnisty, został osuszony nie później niż w I w. p.n.e.⁸³ Kwitnący w tym rejonie handel sprawił, że było to miejsce znane i uczęszczane. Kiedy w innym miejscu *O języku łacińskim* (*Ling.* 5.43–44) Warron wymienia mieszczącą się na Welabrum kaplicę (*sacellum Velabrum*), nie wspomina o Larentaliach ani żadnym innym kulcie⁸⁴.

Ważniejsza jednak jest inna informacja przekazana przez Reatyńczyka, że miejsce kultu Akki znajdowało się „poza obszarem Starego Miasta”, czyli poza tak zwanym murem Romulusa, wybudowanym dla ochrony Palatynu. Niedawne odkrycia archeologiczne (1988 r.) potwierdzają istnienie takich umocnień obronnych na północnym zboczu Palatynu⁸⁵. Położenie

---

po Saturnaliach, podczas których niewolników traktowano jak wolnych ludzi, pomaga rozjaśnić nieco istotę i znaczenie kultu. Możemy przypuszczać, że oddanie szacunku duchom ich przodków było z jednej strony pochodną swobody podczas Saturnaliów, a z drugiej miało za cel zapewnienie im sił i zdrowia na nowy sezon prac polowych. Niewolnicy na co dzień, zgodnie z prawem, byli uważani za potomków ziemi, nie traktowano ich jak ludzi mających przodków, tak jak wolni obywatele.

⁸² CRESSEDI 1984; RICHARDSON 1992:406n. s.v. *Velabrum Maius*.

⁸³ Prace melioracyjne oraz sztuczne podniesienie terenu doprowadziły do jego znacznego osuszenia wcześniej niż w połowie I w. p.n.e. Łodzie wykorzystywane wcześniej do przeprawy przez ten bagnisty teren bywały używane także później, gdy podnosił się poziom rzeki i równina pod Palatynem była zalana. Początkowo siedziba handlarzy i przedsiębiorców stała się w początkach cesarstwa dzielnicą bogatych przedsiębiorców. Wykorzystywanie tratw do przemieszczania się i transportu w tym rejonie skłoniło Warrona do zaproponowania etymologii nazwy *Velabrum* od *vehere*, ‘wozić’, oraz *velatura*, ‘wożenie’. Miejsce o takiej charakterystyce może kojarzyć się zarówno z wyrzuceniem na brzeg Tybru kosza z Romulusem i Remusem, jak i miejscem przeprawy z terenów dzikich do miasta, a może nawet z przejściem ze świata żywych do świata zmarłych.

⁸⁴ Obszerną interpretację tego urywka oraz dyskusję na ten temat przedstawiają A. Ziółkowski i K. Kokoszkiewicz (*ZIÓŁKOWSKI, KOKOSZKIEWICZ 2013:71–89*).

⁸⁵ Prace archeologiczne prowadził ze swoim zespołem A. Carandini. O „murze Romulusa” na Palatynie *vide* CARANDINI 2003:577–582.

miejsca kultu Akki poza dawnymi murami nie dziwi, jeśli weźmiemy pod uwagę, że kojarzono je z grobem lub grobowcem, a te umieszczano wzdłuż dróg poza granicami miasta. Sądzę, że uprawnione jest spostrzeżenie, że Akka – czy to jako opiekunka Romulusa i Remusa, czy też jako prostytutka – żyła na obrzeżach społeczeństwa i cywilizacji, dlatego takie miejsce kultu przyznano jej po śmierci.

Dwie Akki, których „historie” poznajemy między innymi dzięki informacji zawartej w kalendarzu z Praeneste, pomimo oczywistych różnic, wykazują jednak pewne podobieństwa. Obie pochodziły z miejsc leżących poza miejskim społeczeństwem: jedna mieszkała w lesie, bliżej dzikich zwierząt niż ludzi, druga funkcjonowała poza powszechnie akceptowanymi normami moralnymi. Obie swoim szlachetnym postępowaniem przyczyniły się do wzrostu państwa rzymskiego, co zostało docenione i publicznie uhonorowane. Akka Larencja, wielopostaciowa bohaterka wielowymiarowych opowieści, zyskała w przekonaniu mieszkańców Rzymu status bogini.

BIBLIOGRAFIA

ADAMS 1983: J.N. Adams, *Words for “Prostitute” in Latin*, „Rheinisches Museum für Philologie” 126 (1983), ss. 321–358.

VON ALBRECHT 1997: M. von Albrecht, *A History of Roman Literature. From Livius to Boethius*, vol. 1, transl. with the assistance of F. and K. Newman, Leiden–New York–Koln 1997.

AUZONIUSZ 1991: *The Works of Ausonius*, edited with introduction and commentary by R.P.H. Green, Oxford 1991.

AUZONIUSZ 2017: *Auzoniusz. Dzieła*, t. 1, przełożyła, wstępem i przypisami opatrzyła J. Stadler, Wrocław 2017.

BEARD 1989: M. Beard, *Acca Larentia gains a son. Myths and Priesthood at Rome*, [w:] M.M. Mackenzie, C. Roueche (eds.), *Images of Authority. Papers presented to Joyce Reynolds on the occasion of her seventieth birthday*, Cambridge 1989, ss. 41–62.

BEARD et al. 1998: M. Beard, J. North, S. Price, *Religions of Rome. History*, Cambridge 1998. Polski przekład: *Religie Rzymu. Historia*, tłum. pod red. M.J. Baranowskiego i L. Olzewskiego, Oświęcim 2017.

BERG 2018: R. Berg, *Furnishing the courtesan's house. Material culture and elite prostitution in Pompeii*, [w:] R. Berg, R. Neudecker (eds.), *The Roman Courtesan. Archeologica Reflections of a Literary Topos*, Roma 2018, ss. 193–220.

BREMMER, HORSFALL 1987: J. Bremmer, N. Horsfall, *Roman Myth and Mythography*, London 1987.

CALVETTI 2002: A. Calvetii, *La lupa e i gemelli*, „Lares” 68/2 (2002), ss. 225–243.

CAMERON 2011: A. Cameron, *Last Pagans of Rome*, Oxford–New York 2011.

CARANDINI 2003: A. Carandini, *La nascita di Roma. Dèi, lari, eroi e uomini all'alba di una civiltà*, Torino 2003.

CARANDINI 2006: A. Carandini, *La leggenda di Roma*, vol. 1: *Dalla nascita dei gemelli alla fondazione della città*, 2006.

CARNOY 1956: A. Carnoy, *Etymologie des noms romains d'origine étrusque*, „L'Antiquité Classique” 25/2 (1956), ss. 386–407.

CARNOY 1957: A. Carnoy, *Dictionnaire étymologique de la mythologie gréco-romaine*, Louvain 1957.

CARRUBA 2006: A.M. Carruba, *La Lupa Capitolina. Un bronzo medievale*, Roma 2006.

CARY, SCULLARD 1992: M. Cary, H. Scullard, *Dzieje Rzymu. Od czasów najdawniejszych do Konstantyna*, przeł. J. Szwakopf, Warszawa 1992.

CLASSEN 1963: C.J. Classen, *Zur Herkunft der Sage von Romulus und Remus*, „Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte” 12 (1963), ss. 447–457.

COARELLI 1988: F. Coarelli, *Il foro boario. Dalle origini alla fine della Repubblica*, Roma 1988.

COARELLI 1997: F. Coarelli, *Il Campo Marzio. Dalle origini alla fine della Repubblica*, Roma 1997.

COARELLI 2018: F. Coarelli, *Solonium*, „*Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité*”, Studi Ostiensi. Quattro seminario. Il territorio di Ostia nei periodi più antichi” 130/2 (2018), ss. 283–287.

CORNELL 1975: T.J. Cornell, *Aeneas and the Twins. The Development of the Roman Foundation Legend*, „*Proceedings of the Cambridge Philological Society*” new series 21 (201) (1975), ss. 1–32.

CORNELL 2013: T.J. Cornell (ed.), *The Fragments of the Roman Historians*, vol. I–III, Oxford 2013.

CRAWFORD 1991: M.H. Crawford, *Roman Republican Coinage, Vol. I–II*, Cambridge 1991.

CRESEDI 1984: G. Cressedi, *Il Foro Boario e il Velabro*, „*Biullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*” 89/2 (1984), ss. 249–296.

CYTOWSKA, SZELEST 1992: M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska. Okres cesarstwa*, Warszawa 1992.

CYTOWSKA, SZELEST 1994: M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska. Okres cesarstwa, autorzy chrześcijańscy*, Warszawa 1994.

DULIÈRE 1979: C. Dulière, *Lupa Romana*, Bruxelles–Rome 1979.

DUMÉZIL 1974: G. Dumézil, *La Religion romaine archaïque, avec un appendice sur la religion des Étrusques*, Paris 1974.

ERNOUT, MEILLET 1959: A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, 4e édition, Paris 1959.

FANTHAM 1975: E. Fantham, *Sex, Status, and Survival in Hellenistic Athens: A Study of Women in New Comedy*, „*Phoenix*” 29/1 (1975), ss. 44–74.

FANTHAM 2013: E. Fantham, *Roman Literary Culture. From Plautus to Macrobius*, Baltimore 2013.

FRISK 1960: H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 1–2, Heidelberg 1960.

FÜNDLING 2002: J. Fündling, *Tarrutius*, [w:] *Der Neue Pauly*, Bd. 12/1, Stuttgart 2002, szp. 37.

GELLIUS 1968: A. Gellii, *Noctes Atticae*, recognovit brevique adnotatione critica instruxit P. K. Marshall, Tomus I, Libri I–X, Oxonii 1968.

GLARE 1968: P.G.W. Glare, *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1968.

GOLIK-PRUS 2012: A. Golik-Prus, „*Justa Parentalia*” jak przykład zawodowej twórczości panegirycznej Stanisława Józefa Bieżanowskiego, [w:] M. Jarczykowa, A. Sitkova (red.), *Sarmackie theatrum*, t. 6: *Między tekstami*, Katowice 2012, ss. 96–107.

GRAF 1997: F. Graf, *Camilla*, *Der Neue Pauly*, Bd. 2, Stuttgart 1997, szp. 954.

HERNANDEZ 2005: J.C. Hernandez, *The Roman Calendar as an Expression of Augustan Culture. An Examination of the „Fasti Praenestini”, „Chrestomaty” 4* (2005), ss. 108–123.

HOLLEMAN 1985: A.W.J. Holleman, *Lupus, Lupercalia, lupa*, „*Latomus*” 44/3 (1985), ss. 609–614.

HOLLEMAN 1987: A.W.J. Holleman, *The Ogulni monument at Rome*, „*Mnemosyne*” 40/3–4 (1987), ss. 427–429.

JACZYNOWSKA 1986: M. Jaczynowska, *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1986.

JACZYNOWSKA et al. 2001: M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, *Historia starożytna*, Warszawa 2001.

KACZOR 2009: I. Kaczor, *Rzymska Mater Larum – dwa oblicza bogini*, „*Classica Wratislaviensia*” 29 (2009), ss. 21–29.

KACZOR 2012: I. Kaczor, *Deus. Ritus. Cultus. Studium na temat charakteru religii starożytnych Rzymian*, Łódź 2012.

KATON 2009: Marek Porcjuusz Katon, *O gospodarstwie rolnym*, przeł. I. Mikołajczyk, Toruń 2009.

KING 2020: Ch.W. King, *The Ancient Roman Afterlife. Di Manes, Belief, and the Cult of the Dead*, Austin 2020.

KOŁOCZEK 2016: B.J. Kołoczek, *Origo gentis Romanae. Początki narodu rzymskiego. De viris illustribus urbis Romae. O słynnych mężach miasta Rzymu*, przeł. B.J. Kołoczek, Warszawa 2016.

KRAPPE 1942: A.H. Krappe, *Acca Larentia*, „American Journal of Archaeology” 46/ 4 (1942), ss. 490–499.

KRYNICKA 2008: T. Krynicka, *Auzoniuszowe „Parentalia”. Charakter i kompozycja zbioru*, „Vox Patrum” 28 (2008), t. 52, ss. 549–561.

KRYNICKA 2014: T. Krynicka, *Decymus Magnus Auzoniusz w świetle własnych utworów*, Pelplin 2014.

LATTE 1960: K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960.

LEIGH 2004: M. Leigh, *Comedy and the Rise of Rome*, Oxford 2004.

LEWANDOWSKI 2007: I. Lewandowski, *Historiografia rzymska*, Poznań 2007.

LIWIUSZ 1955: Tytus Liwiusz, *Dzieje od założenia miasta Rzymu. Wybór*, przeł. i oprac. W. Strzelecki, Wrocław 1955.

MARTIN 1985: P.M. Martin, *Tanaquil, la «faiseuse de rois»*, „Latomus” 44/1 (1985), ss. 5–15.

MASTROCINQUE 1993: A. Mastrocinque, *Romolo (la fondazione di Roma tra storia e leggenda)*, Este 1993.

MEISTER 1990: K. Meister, *Die griechische Geschichtsschreibung. Von den Anfängen bis zum Ende des Hellenismus*, Stuttgart et al. 1990.

MICHELS 1990: A.K. Michels, *Roman Festivals. October–December*, „The Classical Outlook” 68/1 (1990), ss. 10–12.

MICHELS 1990–1991: A.K. Michels, *Roman Festivals. January–March*, „The Classical Outlook” 68/2 (1990–1991), ss. 44–48.

MILES 1995: G.B. Miles, *Livy. Reconstructing Early Rome*, Ithaca–London 1995.

MISTRZ GRZEGORZ 2012: Mistrz Grzegorz, *Cudowności miasta Rzymu*, przeł. i opr. M. Wolf, Wrocław 2012.

MITCHELL 2023: L. Mitchell, *Cyrus the Great. A Biography of Kingship*, London–New York 2023.

MOMMSEN 1879: T. Mommsen, *Die echte und die falsche Acca Larentia*, [w:] *Römische Forschungen*, Bd. 2, Berlin 1879 (przedruk: Hildesheim 1962), ss.1–22.

MOSOLKIN 2020: A.V. Mosolkin, *Was Mars the father of Romulus and Remus? Comments on some evidence of early Roman historiography*, [w:] A. Beolousov, C. Ilyushechkina (eds.), *Homo omnium horarum. Symbolae ad anniversarium septuagesimum professoris Alexandri Podosinov dedicatae*, Mosquae 2020, s. 412–433.

OGILVIE 1965: R.M. Ogilvie, *A Commentary on Livy Books 1–5*, Oxford 1965.

OWIDIUSZ 2005: Ovidius, *Fasti*, rec. E.H. Alton, D.E.W. Wormell, E. Courtney, Monachii et Lipsiae 2005.

OWIDIUSZ 2008: Owidiusz, *Fasti. Kalendarz poetycki*, przeł. i oprac. E. Wesołowska, Wrocław 2008.

PETER 1993: H. Peter (ed.), *Historicorum Romanorum reliquiae*, vol. I, Stuttgart 1993 (reprint wydania z 1914).

PIEGDOŃ 2013: M. Piegdoń, *Coloniam deducere. Colonisation as an Instrument of the Roman Policy of Domination in Italy in the 3rd and 2nd Centuries BC, as Illustrated by Settlements in the Ager Gallicus and Picenum*, [w:] E. Dąbrowa (ed.), *Colonization in the Ancient World*, Kraków 2013.

PLAUT 1935: T. Maccius Plautus, *Komedje*, t. 3, przełożył, wstępem i streszczeniami opatrzył G. Przychocki, Kraków 1935.

PLAUT 1937: T. Maccius Plautus, *Komedje*, t. 4, przełożył, wstępem i streszczeniami opatrzył G. Przychocki, Kraków 1937.

PLEZIA 1959–1979: M. Plezia (red.), *Słownik łacińsko-polski*, t. 1–5, Warszawa 1959–1979.

POUCET 1985: J. Poucet, *Les origines de Rome. Tradition et histoire*, Bruxelles 1985.

PRESCENDI 1999: F. Prescendi, *Di Manes*, [w:] *Der Neue Pauly*, Bd. 7, Stuttgart 1999, szp. 803–804.

RADKE 1965: G. Radke, *Götter Altitaliens*, Münster 1965.

RADKE 1972: G. Radke, *Acca Larentia und die fratres Arvales. Ein Stück römisch-sabinischer Frühgeschichte*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt“ I 2 (1972), s. 421–441.

RICHARDSON 1992: L. Richardson jr., *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore 1992.

ROLLE 2020: A. Rolle, *Coming Home. Varro's Antiquitates rerum divinarum and the Canonisation of Roman Religion*, [w:] M.J. Versluys, D. Agut-Labordère (eds.), *Canonisation as Innovation. Anchoring Cultural Formation in the First Millennium BCE*, „Euhormos. Greco-Roman Studies in Anchoring Innovation“ 3 (2020), ss. 263–284.

RÜPKE 2011: J. Rüpke, *The Roman Calendar from Numa to Constantine. Time, History and the Fasti*, transl. D.M.B. Richardson, Malden–Oxford 2011.

SABBATUCCI 1958: D. Sabbatucci, *Il mito di Acca Larentia*, „Studi e materiali di storia delle religioni“ 29 (1958), ss. 41–76.

SCHILLING 1979: R. Schilling, *Rites, cultes, dieux de Rome*, Paris 1979.

SKWARA 2010: E. Skwara, *Eros z patyną. Kilka przykładów z antycznej komedii w sprawie historii przekładu erotyki*, „Przekładaniec“ 21 (2010), ss. 55–62.

TAYLOR 1925: L.R. Taylor, *The Mother of the Lares*, „American Journal of Archeology“ 29 (1925), ss. 299–313.

TAYLOR 2013: L.R. Taylor, *The Voting Districts of the Roman Republic. The Thirty-five Urban and Rural Tribes*, with updated material by Jerzy Linderski, Ann Arbor 2013.

Thesaurus linguae Latinae, editus iussu et auctoritate consilii ab academiis societatifibusque diversarum nationum electi, (ThLL), vol. I, Lipsiae 1900.

Thesaurus linguae Latinae, editus iussu et auctoritate consilii ab academiis societatifibusque diversarum nationum electi, (ThLL), vol. VII, pars altera, section II, Lipsiae 1970–1979.

TORELLI 1997: M. Torelli, *Storia degli Etruschi*, Roma-Bari 1997.

TOYNBEE 1965: A.J. Toynbee, *Hannibal's Legacy. The Hannibalic war's Effects on Roman Life*, vol. I: *Rome and Her Neighbors Before Hannibal's Entry*, London 1965.

WAGENVOORT 1980: H. Wagenvoort, *Pietas. Selected Studies in Roman Religion*, Leiden 1980.

VARRO 1938: Varro, *On the Latin Language*, vol. I–II, ed. et transl. R.G. Kent, Cambridge Mass.–London 1938.

VETTER 1958: E. Vetter, *Zum Text von Varros Schrift über die lateinische Sprache*, „Rheinisches Museum für Philologie” 101/3 (1958), ss. 257–285.

WALDE, HOFMANN 1938: A. Walde, J.B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 2, Heidelberg 1938.

WALT 1997: S. Walt, *Der Historiker C. Licinius Macer. Einleitung, Fragmente, Kommentar*, Stuttgart–Leipzig 1997.

WARRON 2019: Marek Terencjusz Warron, *O języku łacińskim*, t. 1: ks. 5–7, przekł., wstęp i kom. B.J. Kołoczek, Kraków 2019.

WISEMAN 1995: T.P. Wiseman, *Remus. A Roman Myth*, Cambridge 1995.

WISSOWA 1912: G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, 2 Auflage, München 1912.

WITCZAK 2023: K.T. Witczak, *Scytyjskie zoonimy w leksykonie Hesychiosa*, „Prace językoznawcze” 25/1 (2023), ss. 91–107.

ZIOLKOWSKI 1992: A. Ziolkowski, *The Temples of Mid-republican Rome and their Historical and Topographical Context*, Rome 1992.

ZIÓŁKOWSKI, KOKOSZKIEWICZ 2013: A. Ziółkowski, K. Kokoszkiewicz, *Siedem wzgórz Rzymu. M. Terentius Varro, De lingua Latina 5, 41–56. Tekst, przekład komentarze*, Warszawa 2013.

